

**O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI
HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISH TARMOQ
(MINTAQAVIY) MARKAZI**

**TATBIQIY IJTIMOIIY
PSIXOLOGIYA**

MODULI BO'YICHA
O'QUV – USLUBIY
MAJMUA

2025

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**OLIY TA’LIM TIZIMI KADRLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA MALAKASINI OSHIRISH INSTITUTI**

**O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARNI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH TARMOQ (MINTAQAVIY) MARKAZI**

“Tatbiiy ijtimoiy psixologiya”

moduli bo‘yicha

Q‘ q u y – u s l u b i y m a j m u a

Toshkent – 2025

Mazkur modulning o‘quv-uslubiy majmuasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil “27” dekabrda 485-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv reja va namunaviy dastur asosida tayyorlandi.

Tuzuvchi: O‘zMU, Ijtimoiy fanlar fakulteti, Psixologiya kafedrasini mudiri p.f.d., professor, D.G.Muxamedova

Taqrizchilar: ps.f.d., prof. A.I.Rasulov– O‘zbekiston Milliy universiteti,
ps.f.n., v.b. prof. To‘ychiyeva –TAFU, “Psixologiya” kafedrasini mudiri

O‘quv-uslubiy majmua Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan (2024- yil “29” noyabrda 4-sonli bayonnoma).

MUNDARIJA

I. ISHCHI DASTUR	5-9
II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI.....	10-15
III. NAZARIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI	16-64
IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI.....	66-97
V.ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	98-103

I. ISHCHI DASTUR

KIRISH

Ushbu dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida” Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida” PF-4732-son, 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida” PF-5789-son, 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-5847-son, 2020-yil 29-oktabrdagi “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-6097-son, 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son, 2023-yil 25-yanvardagi “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida” PF-14-son, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi ““O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida” PF-158-son Farmonlari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Aholi va davlat xizmatchilarining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi bilimlarini uzluksiz oshirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-228-son, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi “Sun‘iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4996-son qarorlari va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2019-yil 23-sentabrdagi 797-son hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta’lim tashkilotlari rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2024-yil 11-iyuldagi 415-son Qarorlarida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish, shuningdek amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, uning mazmuni yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va jamiyatning ma’naviy asoslarini yoritib berish, oliy ta’limning normativ-huquqiy

asoslari bo'yicha ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish, pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, ilmiy-innovatsion faoliyat darajasini oshirish, pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta'lim sifatini ta'minlashda baholash metodikalaridan samarali foydalanish, ta'limda psixologik xizmat muammolarini o'rganish, tatbiqiy ijtimoiy psixologiyadan samarali foydalanish bo'yicha tegishli bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan.

Kursning maqsadi va vazifalari

Oliy ta'lim muasasalari pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish kursining **maqsadi** pedagog kadrlarning innovatsion yondoshuvlar asosida o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni yuksak ilmiy-metodik darajada loyihalashtirish, sohadagi ilg'or tajribalar, zamonaviy bilim va malakalarni o'zlashtirish va amaliyotga joriy etishlari uchun zarur bo'ladigan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirish, shuningdek ularning ijodiy faolligini rivojlantirishdan iborat

Kursning **vazifalariga** quyidagilar kiradi:

“**Pisixologiya**” yo'nalishida pedagog kadrlarning kasbiy bilim, ko'nikma, malakalarini takomillashtirish va rivojlantirish;

-pedagoglarning ijodiy-innovatsion faollik darajasini oshirish;

-pedagog kadrlar tomonidan zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, zamonaviy ta'lim va innovatsion texnologiyalar sohasidagi ilg'or xorijiy tajribalarning o'zlashtirilishini ta'minlash;

-o'quv jarayonini tashkil etish va uning sifatini ta'minlash borasidagi ilg'or xorijiy tajribalar, zamonaviy yondashuvlarni o'zlashtirish;

“**Pisixologiya**” yo'nalishida qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonlarini fan va ishlab chiqarishdagi innovatsiyalar bilan o'zaro integratsiyasini ta'minlash.

Kurs yakunida tinglovchilarning bilim, ko'nikma va malakalari hamda kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar:

Qayta tayyorlash va malaka oshirish kursining o'quv modullari bo'yicha tinglovchilar quyidagi yangi bilim, ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalarga ega bo'lishlari talab etiladi:

Tinglovchi:

- ta'lim sohasidagi psixologning burchi va majburiyatlarini;
- amaliy psixolog faoliyatining asosiy vazifalarini;
- zamonaviy psixologiya fanlari o'qituvchisiga qo'yiladigan asosiy talablarni;
- siyosiy psixologiyani;
- iqtisodiy psixologiyani;
- reklama psixologiyasini;
- individual va guruxiy psixokorreksiyaning;
- psixologik korreksiyaning maqsad va vazifalarini;

- psixokorreksion metodlarini **bilishi** kerak.

Tinglovchi:

- psixologik xizmatni tashkil etish;
- ijtimoiy psixologiyaning tatbiqiy sohalarini ahamiyatini yoritib berish;
- ta'lim sohasidagi psixolog faoliyatining meyoriy hujjatlaridan foydalanish;
- psixokorreksiyaning asosiy yo'nalishlarini tahlil etish;
- tatbiqiy ijtimoiy psixologiya tarixini o'zlashtirish;
- tatbiqiy ijtimoiy psixologiya fanining predmeti va asosiy yo'nalishlarini amaliyotga tadbiiq etish **ko'nikmalariga** ega bo'lishi lozim.

Tinglovchi:

- korreksion tadbirlar olib boradigan psixologga qo'yiladigan talablarni o'zlashtirish;
- ijtimoiy vaziyatlar psixologiyasining asoslarini o'zlashtirish;
- guruxiy psixologik maslaxatni o'rganish;
- psixologik korreksiyaning maqsad va vazifalarini rivojlantirish;
- psixokorreksion dastur tuzishda qo'yiladigan talablar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish;
- ekstremal vaziyatlarda tatbiqiy ijtimoiy psixologiyadan foydalanish **malakalariga** ega bo'lishi zarur.

Tinglovchi:

- tatbiqiy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning xususiyatlaridan foydalanish;
- amaliy tadqiqotning xususiyatlarini qo'llash;
- psixologik korreksiyaning tamoyillari va uni tashkil etish;
- ta'limda tatbiqiy ijtimoiy psixologiyani rivojlantirish istiqbollarini yoritib berish;
- tatbiqiy ijtimoiy psixologiyani, tabiiy va ijtimoiy fan sifatida qo'llash;
- pedagog faoliyatida tatbiqiy ijtimoiy psixologiyaning yetakchi ahamiyatga ega ekanligini asoslash **kompetensiyalariga** ega bo'lishi lozim.

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

Modulni o'qitish ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar shaklida olib boriladi.

- Modulni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilishi nazarda tutilgan:

- ma'ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalardan;

- o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so'rovlar, test so'rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, kollokvium o'tkazish, va boshqa interaktiv ta'lim usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Modulning o‘quv rejadagi boshqa modullar bilan bog‘liqligi va uzviyligi

“Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya” moduli mazmuni o‘quv rejadagi “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va jamiyatning ma’naviy asoslari”, Oliy ta’limning normativ huquqiy asoslari hamda tizimda korrupsiya va manfaatlar to‘qnashuvining oldini olish”, “Pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalar”, “Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish”, “Pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish”, “Ta’lim sifatini ta’minlashda baholash metodikalari”, “Ta’limda psixologik xizmat muammolari” mutaxassislik o‘quv modullari bilan uzviy bog‘langan holda pedagoglarning ta’lim jarayonida kasbiy pedagogik tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Modulning oliy ta’limdagi o‘rni

Modulni o‘zlashtirish orqali tinglovchilar tatbiqiy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning xususiyatlari, tatbiqiy ijtimoiy psixologiya fanining predmeti va asosiy yo‘nalishlari va amaliy tadqiqotning xususiyatlaridan foydalanish va amalda qo‘llashga doir kasbiy kompetentlikka ega bo‘ladilar.

Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya moduli bo‘yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Auditoriya uquv yuklamasi		
		Jami	jumladan	
			Nazariy	Amaliy mashg‘ulot
1.	Tatbiqiy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning xususiyatlari. Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya fanining predmeti va asosiy yo‘nalishlari.	4	2	2
2.	Amaliy tadqiqotning xususiyatlari. Siyosiy psixologiya. Iqtisodiy psixologiya.	4	2	2
3.	Reklama psixologiyasi. Ijtimoiy psixologiyaning tatbiqiy sohalari.	6	2	4
4.	Ta’limda tatbiqiy ijtimoiy psixologiya. Ekstremal vaziyatlarda tatbiqiy ijtimoiy psixologiya	4	2	2
	Jami:	18	8	10

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu: Tatbiqiy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning xususiyatlari. (2 soat)

Reja:

- 1.1. Tatbiqiy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning xususiyatlari.
- 1.2. Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya tarixi.

2-mavzu: Amaliy tadqiqotning xususiyatlari. (2 soat)

Reja:

- 2.1. Amaliy tadqiqotning xususiyatlari.
- 2.2. Ijtimoiy vaziyatlar psixologiyasi.

3-mavzu: Reklama psixologiyasi. (2 soat)

Reja:

- 3.1. Reklama psixologiyasi.
- 3.2. Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya, tabiiy va ijtimoiy fan sifatida.

4-mavzu Ta'limda tatbiqiy ijtimoiy psixologiya. (2 soat)

Reja:

- 4.1. Ta'limda tatbiqiy ijtimoiy psixologiya.
- 4.2. Pedagog faoliyatida tatbiqiy ijtimoiy psixologiya.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-amaliy mashg'ulot: Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya fanining predmeti va asosiy yo'nalishlari. (2 soat)

2-amaliy mashg'ulot: Siyosiy psixologiya. Iqtisodiy psixologiya. (2 soat)

3-amaliy mashg'ulot: Ijtimoiy psixologiyaning tatbiqiy sohalari. (4 soat)

4-amaliy mashg'ulot: Ekstremal vaziyatlarda tatbiqiy ijtimoiy psixologiya. (2 soat)

O'QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar (ma'lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ko'rilayotgan loyiha yechimlari bo'yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo'yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI.

1. “KWLH” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod tinglovchilarni yangi axborotlar tizimini qabul qilishi va bilimlarni tizimlashtirishi uchun qo‘llaniladi, shuningdek, bu metod tinglovchilar uchun mavzu bo‘yicha qo‘yidagi jadvalda berilgan savollarga javob topish mashqi vazifasini belgilaydi.

Izoh. KWLH:

Know – nimalarni bilaman?

Want – nimani bilishni xohlayman?

How - qanday bilib olsam bo‘ladi?

Learn - nimani o‘rganib oldim?

“KWLH” metodi	
1. Nimalarni bilaman: -	2. Nimalarni bilishni xohlayman, nimalarni bilishim kerak: -
3. Qanday qilib bilib va topib olaman: -	4. Nimalarni bilib oldim: -

2. “W1H” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod tinglovchilarni yangi axborotlar tizimini qabul qilishi va bilimlarni tizimlashtirishi uchun qo‘llaniladi, shuningdek, bu metod tinglovchilar uchun mavzu bo‘yicha qo‘yidagi jadvalda berilgan oltita savollarga javob topish mashqi vazifasini belgilaydi.

What?	Nima? (ta’rifi, mazmuni, nima uchun ishlatiladi)	
Where?	Qaerda (joylashgan, qaerdan olish mumkin)?	

What kind?	Qanday? (parametrlari, turlari mavjud)	
When?	Qachon? (ishlatiladi)	
Why?	Nima uchun? (ishlatiladi)	
How?	Qanday qilib? (yaratiladi, saqlanadi, to'ldiriladi, tahrirlash mumkin)	

3. “SWOT-tahlil” metodi

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo'llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S – (strength)	• kuchli tomonlari
W – (weakness)	• zaif, kuchsiz tomonlari
O – (opportunity)	• imkoniyatlari
T – (threat)	• xavflar

2.1-rasm.

4. “VEER” metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo'yicha o'rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o'quvchilarning mustaqil g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat

yaratadi. “Veer” metodidan ma’ruza mashg’ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg’ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:

trener-o‘qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi;

trening maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo‘lgan qismlari tushirilgan tarqatma materiallarni tarqatadi;

har bir guruh o‘ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o‘z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo‘yicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;

navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o‘z taqdimotlarini o‘tkazadilar. Shundan so‘ng, trener tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotl bilan to‘ldiriladi va mavzu yakunlanadi.

2.2-rasm.

Muammoli savol					
1-usul		2-usul		3-usul	
afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchiligi
Xulosa:					

5. “Keys-stadi” metodi

«**Keys-stadi**» - inglizcha soʻz boʻlib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – oʻrganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni oʻrganish, tahlil qilish asosida oʻqitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini oʻrganishda foydalanish tartibida qoʻllanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin.

6. “Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot taʼminoti bilan tanishtirish	✓ yakka tartibdagi audio-vizual ish; ✓ keys bilan tanishish (matnli, audio yoki media shaklda); ✓ axborotni umumlashtirish; ✓ axborot tahlili; ✓ muammolarni aniqlash
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va oʻquv topshirigʻni belgilash	✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muammolarni dolzarblik ierarxiasini aniqlash; ✓ asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali oʻquv topshirigʻining yechimini izlash, hal etish yoʻllarini ishlab chiqish	✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muqobil yechim yoʻllarini ishlab chiqish; ✓ har bir yechimning imkoniyatlari va toʻsiqlarni tahlil qilish; ✓ muqobil yechimlarni tanlash
4-bosqich: Keys yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	✓ yakka va guruhda ishlash; ✓ muqobil variantlarni amalda qoʻllash imkoniyatlarini asoslash;

	✓ ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash;
	✓ yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish

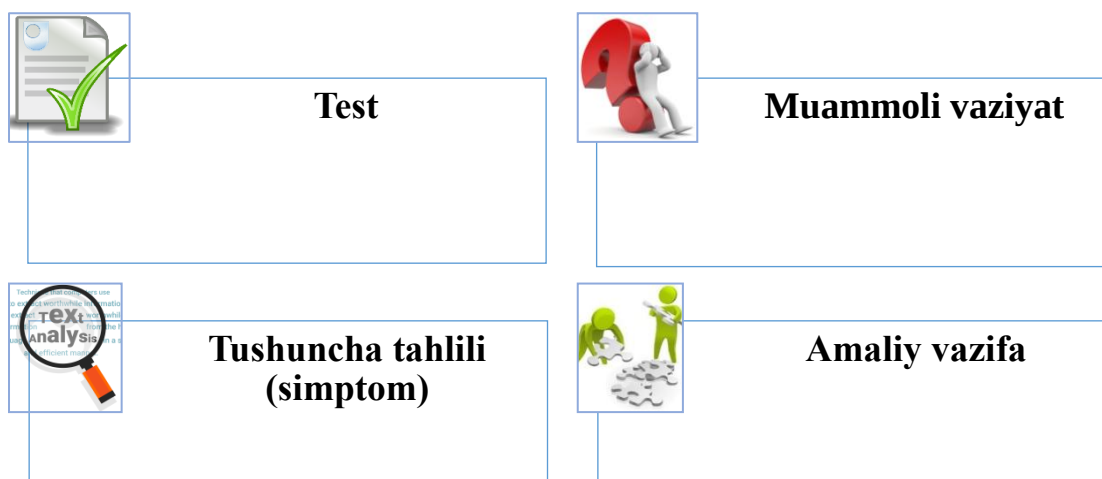
7. “Assesment” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod ta’lim oluvchilarning bilim darajasini baholash, nazorat qilish, o’zlashtirish ko’rsatkichi va amaliy ko’nikmalarini tekshirishga yo’naltirilgan. Mazkur texnika orqali ta’lim oluvchilarning bilish faoliyati turli yo’nalishlar (test, amaliy ko’nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo’yicha tashhis qilinadi va baholanadi.

8. Metodni amalga oshirish tartibi:

“Assesment”lardan ma’ruza mashg’ulotlarida talabalarning yoki qatnashchilarning mavjud bilim darajasini o’rganishda, yangi ma’lumotlarni bayon qilishda, seminar, amaliy mashg’ulotlarda esa mavzu yoki ma’lumotlarni o’zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, o’z-o’zini baholash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o’qituvchining ijodiy yondashuvi hamda o’quv maqsadlaridan kelib chiqib, assesmentga qo’shimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

Har bir katakdagi to’g’ri javob 5 ball yoki 1-5 balgacha baholanishi mumkin.

2.3-rasm.

9. “Insert” metodi

Metodni amalga oshirish tartibi:

- o‘qituvchi mashg‘ulotga qadar mavzuning asosiy tushunchalari mazmuni yoritilgan matnni tarqatma yoki taqdimot ko‘rinishida tayyorlaydi;
- yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn ta’lim oluvchilarga tarqatiladi yoki taqdimot ko‘rinishida namoyish etiladi;
- ta’lim oluvchilar individual tarzda matn bilan tanishib chiqib, o‘z shaxsiy qarashlarini maxsus belgilar orqali ifodalaydilar. Matn bilan ishlashda talabalar yoki qatnashchilarga quyidagi maxsus belgilardan foydalanish tavsiya etiladi:

Belgilar	Matn
“V” – tanish ma’lumot.	
“?” – mazkur ma’lumotni tushunmadim, izoh kerak.	
“+” bu ma’lumot men uchun yangilik.	
“– ” bu fikr yoki mazkur ma’lumotga qarshiman?	

Belgilangan vaqt yakunlangach, ta’lim oluvchilar uchun notanish va tushunarsiz bo‘lgan ma’lumotlar o‘qituvchi tomonidan tahlil qilinib, izohlanadi, ularning mohiyati to‘liq yoritiladi. Savollarga javob beriladi va mashg‘ulot yakunlanadi

III.NAZARIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI

1-mavzu: Tatbiqiy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning xususiyatlari.

(2 soat)

Reja:

1.1. Tatbiqiy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning xususiyatlari.

1.2. Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya tarixi.

1.1. Tatbiqiy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning xususiyatlari.

Tatbiqiy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning xususiyatlari asosan ijtimoiy psixologik tadqiqotlar bilan bog‘liq ekanligi bizga ma‘lum. Ijtimoiy psixologiya fanining vazifalari va maqsadidan kelib chiqib tadqiqodlar o‘tkazish muhim bo‘lib hisoblanadi. Ijtimoiy psixologiya - kishilarning ijtimoiy guruhlariga birlashishini, guruhni tavsifni, shaxsning ruhiy faoliyati va xulq-atvorini, ijtimoiy psixologik qonuniyatlar, holatlar, hodisalar, ijtimoiy o‘rnatilishini kabilarni tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi. Avvallari ijtimoiy psixologiyada voqeyilik falsafiy nuqtai nazardan o‘rganilib kelingan, lekin shaxs, guruh, jamoa munosabatlari qamrab olinmagan. Ijtimoiy psixologiya faniga umumiy psixologiya, sotsiologiya, antropologiya, etiologiya, kriminologiya, falsafa kabi fanlar asos bo‘lib xizmat qilgan. 19-asrning 2-yarmida ijtimoiy psixologiyani fan sifatida rivojlantirishga ilk urinishlar boshlangan. Jahon jamoatchiligi tomonidan ijtimoiy psixologiya 1908-yildan fan sifatida tan olingan. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda AQSH va boshqa mamlakatlarda psixologiya muammolari yuzasidan tadqiqotlar o‘tkazila boshlandi. Ayniqsa, AQShda Kotorning o‘tkazgan tajribasi, E.Meyoning izlanishlari ijtimoiy psixologiya tarixida muhim rol o‘ynadi. Bu tadqiqotlarga kichik guruhlar asosiy obyekt qilib olingan tajribalar o‘tkazilgan. Ijtimoiy psixologiya fan sifatida muloqot, muomala qonuniyatlari, shaxslararo munosabat, individual va guruhni o‘zaro ta‘sir, guruhlarning ichki va tashqi tuzilishi, ularning turlari, tasnifi, ommaviy holatlar va harakatlar, ijtimoiy va milliy ong, mentalitet, milliy qiyofa, xarakter, ta‘b, an‘ana, odat, marosim va boshqalarni tekshiradi. Ijtimoiy psixologiya bir necha sohalarni o‘z ichiga qamrab oladi: etnopsixologiya, din psixologiyasi, oila psixologiyasi, boshqaruv (menejment) va

marketing psixologiyasi, kichik va katta guruh psixologiyasi, modalar psixologiyasi, reklama psixologiyasi, insonni inson tomonidan idrok qilish psixologiyasi, amaliy ijtimoiy psixologiya kabilar. O'zbekistonda ijtimoiy psixologiya yo'nalishidagi tadqiqotlar asosan mustaqillik davrida yo'lga qo'yila boshlandi. Bu ishlar zaminida ijtimoiy psixologiya sohalaridan biri — "Oila psixologiyasi" ilmiy maktabi vujudga keldi. O'zbek oilasining ijtimoiy, psixologik, etnopsixologik xususiyatlari haqidagi ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirgan "Oila psixologiyasi" darsligi yaratildi. Mamlakatda Respublika "Oila psixologiyasi" ilmiy-amaliy markazi faoliyat ko'rsata boshladi.

Ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida yurtimizda rivojlanish tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, shuni ta'kidlash lozimki, u oxirgi un yilliklar mobaynida shakllanmoqda, holos. Lekin tarixdan, umuman psixologiyaning O'zbekiston xududida shakllanishini tahlil qilinsa, uning diniy-falsafiy okimlar va qarashlar tizimida o'ziga xos tarzda shakllanib kelganini kurish mumkin. Masalan, eramizning, II-III asrlarida rivoj topgan mexanizm (asoschisi Mani) yoki mazdakizm (asoschisi Mazdak) va boshqalar o'z diniy qarashlari tizimida ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy adolat va shaxsning o'ziga xosligi kabi goyalarni keng taShvikot qilganlar. Lekin tarix bizga shundan darak beradiki, Yaxlit, sistematik ijtimoiy psixologik qarashlar sistemasi umuman bo'lmagan. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning utmishdagi va hozirgi kundagi holati M. Otajonovning qator ilmiy maqola va risolalarida bayon etilgan. Uning oxirgi yillarda o'tkazilgan ilmiy tadqiqoti natijalariga ko'ra, Ijtimoiy psixologiya fan sifatida muhimlik shajarasida ikkinchi o'rinni egallaydi, ya'ni Respublikamiz xududida ilmiy ijod qilayotgan olimlardan 43 foizining fikricha, Ijtimoiy psixologiya va ana shu fanning muammolari eng istikbolli va yechilishi zarur, dolzarbdir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda o'tkazilayotgan ijtimoiy psixologik tadqiqotlar asosan oilada va oilaviy munosabatlarga bagishlangan. Chunonchi, birinchi ijtimoiy psixologik tadqiqot ham 70-yillarning oxirida 80-yillarning boshida I.Ekubov tomonidan o'tkazilgan bo'lib, u oilaviy munosabatlarning barkarorligi va er-xotin ijtimoiy rolarning muvofiqligini ta'minlovchi sotsial-psixologik omillarni o'rganadi. Tadqiqot natijasida shu nar sa aniqlandiki, oila

a'zolarining rollar borasidagi muvofiq o'zaro munosabatlari oilaviy hamjihatlikning muhim shartidir. Oilaviy majorolar esa, asosan hozirgi zamon O'zbek ayolining ijtimoiy mehnat bilan bandligi hamda oilaviy munosabatlarda esqilik sarkitlarining saklanib qolganligidadir.

G.B. Shoumarov va ye. A. Morshinalarning (1986) tadqiqotlarida esa oilada bolalarning tarbiyasiga bevosita ta'sir kursatadigan ijtimoiy psixologik omillar o'rganildi, chunonchi, unda o'ziga xos milliy va an'anaviy o'zaro munosabat xususiyatlarining o'rnini belgilanadi. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi xususida o'tkazilgan muhim tadqiqotlardan biri N. Soginovning O'zbek oilasiga xos bo'lgan nikoh va oila munosabatlari - nikohdan konikish, nikoh motivlari, oila kurishning O'zbeklarga xos bo'lgan yesh xususiyatlari, yesh O'zbek oilalaridagi psixologik mojarolar va ajralishlarning sabablarini sistematik tarzda o'rgangan ilmiy ishidir. Bu tadqiqotda ilgari xech o'rganilmagan ilmiy ma'lumotlar to'plandiki, ularga ko'ra, O'zbek oilasining kurulishiga sabab bo'ladigan asosiy motiv – bu "Farzandli bo'lish", (birinchi o'rinda), ikkinchi o'rinda "Jamoatchilikning gap so'ziga qolmaslik", uchinchi o'rinda "Ota-ona va kavmi-karindoshlarning istaklarini bajo etish" va xoka'zolar aniqlandi. N. Soginovning tuplagan ma'lumotlari yesh oilalar, mojaroli oilalar va yeshlar tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lganlar uchun muhim ilmiy Yo'l-yurikdir. Bundan tashkari, oxirgi yillarda katta guruhlar psixologiyasiga oid qator tadqiqotlar o'tkazildi va o'tkazilmoqda. Masalan, shu kitob muallifining O'zbek xotin kizlari ijtimoiy tasavvurlarning o'zgarishi mexanizmini o'rganishga bagishlangan tadqiqoti (1987), E. Usmonovning O'zbek ayollarining suisidal (ya'ni o'z o'ziga ut kuyish) xulq-atvorining ijtimoiy-psixologik sabablarini o'rganishga bagishlangan tadqiqoti (1993), Fargona Davlat universiteti psixologiya kafedrasida amalga oshirilayotgan qator ilmiy tadqiqot ishlari, ye. Nu'monovning "O'zbek oilalaridagi reproduktiv ustanovkalarning xususiyatlari" ga bagishlangan, M. Zokirovning erkak va ayollardagi rollar haqidagi tasavvurlarning o'ziga xosligini o'rganishga bagishlangan ilmiy tadqiqoti, M. Toshpulatovning O'zbek yeshlaridagi ijtimoiy xulq-atvorning bozor iqtisodieti sharoitidagi o'ziga xos kirralarini o'rganishga qaratilgan ishlari va boshqalar shular jumlasidandir. Bu tadqiqotlar natijasida **yaqin** kelajakda yangi etnopsixologik

konsepsiya shakllanadi va bu Respublikamizdagi ilmiy ishlarning rivojiga o`z hissasini kushadi.

Lekin O`zbekistonda ijtimoiy psixologlar oldida juda muhim tadqiqot mavzulari mavjudki, ularda hozirgi mustaqillik sharoitida shaxs va turli ijtimoiy guruhlar psixologiyasida ro`y berayotgan o`zgarishlar, turli yesh, demografik, etnik, professional guruhlariga mansub bo`lgan kishilarning ijtimoiy tasavvurlari, ular asosida ijtimoiy xulq-atvorni ilmiy boshqarish asoslari ishlab chiqilmogi lozim. Ya`ni, ishlab chiqarish Ijtimoiy psixologiyasi, boshqarish psixologiyasi, guruhlar psixologiyasi hamda ommaviy psixik jarayonlarning ta`siri masalalari O`zbek psixologlaridan o`z yechimini kutmoqdaki, ularda ilgor fan yutuklaridan foydalanilgan holda xududning milliy o`ziga xos kirralari ishlab chiqilishi kerak. **Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya** predmeti psixotexnologiyalar yordamida turli sohalardagi ijtimoiy-psixologik hodisalar, sharoit (normal, murakkab, ekstremal), turli darajadagi vaqt (makro-, o`rta-, mikro va shaxsiy).

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya turli funktsiyalarni bajaradi. Amaliy ijtimoiy psixologiya funktsiyalarining tasnifi amaliy ijtimoiy psixologiyaning qo`llanilish doirasini hisobga olgan holda tuzilishi mumkin, xususan:

ijtimoiy amaliyot doirasida;

ta'lim, ma'rifat sohasida;

nazariya sohasida.

Hozirgi kunda ijtimoiy amaliyotning turli sohalarida (siyosat, iqtisod va boshqalar) ham, psixologlar, ijtimoiy ishchilar, siyosatshunoslar, sotsiologlar tayyorlash jarayonida ham amaliy ijtimoiy psixologiyasiz ish olib borilmaydi.

Amaliy ijtimoiy psixologiya ikkita maqsadga ega:

- *birinchidan*, talabalarning ijtimoiy-psixologik diagnostika, konsultatsiya va psixotexnologiyalar ko`nikmalarini egallashlari uchun mo`ljallangan va o`ziga xos mahorat darsi hisoblanadi;

- *ikkinchidan*, u amaliy ijtimoiy psixologlar uchun harakat yo`riqnomasi bo`lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda amaliy ijtimoiy psixologiyaning rivojlanishi tasodifiy emas.

Gap shundaki, inqiroz davrida, fundamental fanni moliyalashtirish qisqarganda, olimlar bozor manbalariga – shartnoma amaliyotiga murojaat qilishadi. 90-yillar shu ma'noda mahalliy ijtimoiy psixologiya uchun burilish nuqtasi bo'lib, o'rnatilgan qadriyatlarni, kasbiy faoliyat normalari va tamoyillarini, ilmiy tadqiqot usullarini qat'iy qayta baholashni talab qildi. Institutlar, universitetlar va ilmiy markazlar tijorat faoliyatiga o'tmoqda.

Jamoatchilik fikrini o'rganish, siyosatchilar bilan maslahatlashish, treninglar o'tkazish, imidj yaratish va boshqa ko'plab psixotexnologiyalar mashhur bo'ldi. Biroq, bularning barchasi ko'pincha noprofessional tarzda, maxsus ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikka ega bo'lmagan mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi. Paradoksal vaziyat yuzaga keldi: bir tomondan, ijtimoiy tartiblash va ijtimoiy psixologiyani amaliyotda qo'llash bilan bog'liq bo'lgan bum, boshqa tomondan, ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar va maslahatlar natijalarining past sifati.

Bu qarama-qarshilikni bartaraf etish amaliy ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifalaridan biridir. Aytish kerakki, darslikning amaliy ijtimoiy psixologiyaga bag'ishlangan ikkinchi qismi noldan yaratilmagan.

G. M. Andreevaning asarlarini, xususan, uning aniq ijtimoiy tadqiqotlar metodologiyasi haqidagi mashhur ma'ruzalarini eslash kifoya (M., 1972); E. S. Kuzmin va V. S. Semenovning ijtimoiy psixologiya usullari bo'yicha kitobi (L., 1977), shuningdek, sotsiolog V. A. Yadovning "Sotsiologik tadqiqotlar: metodologiya, dastur, usullar" (M., 1987) va "Sotsiologning ish kitobi" darsliklari. ", 1976 yilda nashr etilgan.

O'ziga xos ijtimoiy-psixologik hodisa mavjud. Ushbu hodisani o'rganish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan usullar va usullar mavjud. Buni amaliy psixolog bilishi kerak. U tasodifan baliq tutadigan baliqchiga o'xshamasligi kerak: u to'rda nima ushlagan bo'lsa, kichikmi yoki kattami, hamma narsani ushlaydi. Tajribali baliqchi ma'lum bir baliqni ma'lum bir to'r bilan ushlaydi. Amaliy psixolog aynan shunday qilishi kerak. Faqat to'r va baliq o'rniga u yanada murakkab narsa va hodisalar bilan shug'ullanadi. Ijtimoiy-psixologik diagnostikaga kelsak, hodisaning o'zidan chiqish kerak, shu bilan birga o'rganilayotgan ijtimoiy-psixologik hodisaning mohiyatini puxta bilish oxir-oqibatda adekvat metodologiyani topish yoki yaratishga imkon beradi.

Biroq ijtimoiy psixologiya sohasidagi noprofessionallar o'rganilayotgan hodisa nazariyasiga e'tibor bermay, boshqacha, sof empirik yo'ldan boradilar. Ular shunday fikr yuritadilar: "Asosiysi usullarga ega bo'lishdir. Ularni ishga tushirish orqali siz empirik materiallarni to'plashingiz mumkin va natijada nimadir paydo bo'ladi. Bunday bo'lajak ijtimoiy psixolog "qurolli va juda xavfli".

Buning oldini olish uchun mutaxassislarni tayyorlash kerak, bu faqat ijtimoiy-psixologik diagnostika bo'yicha tegishli adabiyotlar mavjudligi bilan mumkin. Ijtimoiy-psixologik maslahat va ta'sir psixotexnikasi ham kamroq omadga ega. Ushbu masalalar bo'yicha adabiyotlar juda kam. Biroq, hozir bu bo'shliq intensiv ravishda to'ldirilmoqda. Bu oilaviy, siyosiy va tashkiliy maslahatlar bo'yicha ishlarni nazarda tutadi. Ijtimoiy psixotexnologiyalarga kelsak, ushbu masala bo'yicha ko'plab, asosan tarjima qilingan xorijiy adabiyotlar va shu bilan birga, mahalliy mualliflarning nashrlari nashr etilgan. Hozirgi vaqtda amaliy ijtimoiy psixologiya sohasidagi muammolar bartaraf etilmagan. Buning asosiy sababi qiyosiy amaliy ijtimoiy psixologiyaning yaratilmaganligidir. Gap shundaki, xorijiy usullarni moslashtirmasdan (ekologik va kontseptual tasdiqlash) foydalanish jiddiy xatolarga va ma'lumotlarning ob'ektiv ko'rinishiga olib keladi.

1.2. Tadbiqiy-ijtimoiy psixologiya tarixi.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning rivojlanishida quyidagi psixolog olimlarning hissalarini sanab o'tish maqsadga muvofiqdir.

Vilyam Shtern (William Lewis Stern) (1871-1938) bir tomondan psixologiya sohasidagi diagnostika muammolarining o'ziga xosligini ta'kidlab, psixologik baxolash(psixodiagnostika) va psixologik ta'sir (psixotexnika) o'rtasidagi farqni ko'rsatib berdi. Boshqa tomondan u tashxislash va shaxsni rivojlantirish birligi tamoyilini shakllantirdi. Ushbu tamoyil tashxislash amaliyotining zaruriy-uslubiy asosiga aylandi.

Shternning izlanishlari, ilmiy g'oyalarini psixodiagnostikada fundamental bilimlarning rivojlanishining asosida ko'rish mumkin. Amaliy psixologiyada **V. Shtern** psixologik baholash (psixodiagnostika) va psixologik ta'sir (psixotexnika) o'rtasidagi farqni aniqladi. Jumladan u psixodiagnostika va psixotexnika o'rtasidagi

farqni aniqladi. Amaliy psixologiyaning tarkibiy qismi sifatida **bir tomondan psixologiya sohasidagi diagnostika muammolarining o‘ziga xosligini ta’kidlagan bo‘lsa, boshqa tomondan u diagnostika va shaxsiyatni rivojlantirish birligi tamoyilini shakllantirdi.**

Darhaqiqat, ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida tan olinishi xususida so‘z borar ekan, uning rasman e’tirof etilishi 1908 yil deyiladi. Chunki aynan shu yili ingliz olimi V. Makdugall o‘zining “Ijtimoiy psixologiyaga kirish” kitobini, amerikalik sosiolog E.Ross esa “Ijtimoiy psixologiya”, deb nomlangan kitobini chop ettirgan edi. Bu asarlarda birinchi marta alohida fan - ijtimoiy psixologiyaning mavjudligi tan olindi va uning predmetiga ta’rif berildi. Ikkala muallif ham - biri psixolog, ikkinchisi sosiolog bo‘lishiga qaramay, bu fanning asosiy predmeti ijtimoiy taraqqiyot hamda psixik taraqqiyot qonuniyatlarini uyg‘unlikda o‘rganishdir, degan umumiy xulosaga kelishgan.

XX asr shu bilan xarakterli ediki, u turli fanlar oldiga konkret topshiriqlar qo‘ya boshladi. Shuning uchun psixologiya fani oldida tadqiqotlar asosida psixologik qonuniyatlarni asoslash vazifasi turar edi.

Amerikada ko‘pgina psixologlar o‘z tadqiqot obyektlarini laboratoriyalarda ayrim psixik jarayonlarni o‘rganishdan kichik guruhlariga ko‘chira boshladilar. Bu davrda psixologiyada shakllanib bo‘lgan uch asosiy oqim (psixozanaliz, bixeviorizm va geshtalt psixologiya) ichida ham ijtimoiy xulq-atvorni kichik guruhlar doirasida o‘rganish tendensiyasi paydo bo‘ldi. Bunda asosiy diqqat kichik guruhlariga va ularda turlicha eksperimentlar o‘tkazishga qaratilgan edi. Bunday holatning paydo bo‘lganligi ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida shakllanishida nihoyatda katta rol o‘ynadi

XX-asrning boshlaridan boshlab AQShda ijtimoiy psixologiya nazariy fan sifatida emas, balki asosan amaliy fan sifatida rivojlandi.

- **Ijtimoiy psixologiya**
 - **mehnat unumdorligini oshirish bilan bog‘liq talablarni bajarishga**
 - **ommaviy axborot vositalarini va tashviqotni rivojlantirishga**
 - **boshqaruv usullarini ishlab chiqishga qaratilgan edi.**

Amerikada ijtimoiy psixologiya jamiyatning amaliy ehtiyojlariga e’tibor

qaratgan holda o‘zining “asosini” ochiq namoyish etadi. Masalan:

Elton Meyo tadqiqotlari. “Xotorn tajribalari”

1924 yildan boshlab **insoniy munosabatlar maktabi** ham rivojlana boshladi. Bu yondoshuvning asosi va birlamchi manbaalari amerikalik psixolog Elton Meyoning “Xotorn tajribalari”ga borib taqaladi*. “Western electric” kompaniyasida o‘tkazilgan tajribalarda, sex ishchilariga e’tiborli bo‘lish, ularning manfaatlari haqida g‘amxo‘rlik qilish natijasida mehnat unumdorligini oshirishga erishilgan. Bunday munosabat ishchilar tomonidan rag‘batlantiruvchi omil sifatida qabul qilingan va ijobiy munosabatlarni shakllantirish asosida mehnat unumdorligi oshgan.

Bixeviorizm yo‘nalishlari doirasida o‘tkazilgan ijtimoiy psixologik tadqiqotlar avvalo amerikalik olimlar K.Xoll va V.Skinnerlar nomi bilan bog‘liq. Ular va ularning izdoshlari hisoblangan K.Miller, D.Dollard, Dj.Tibo, G.Kelli va boshqalar diada — ikki kishi o‘rtasidagi munosabatlarning xilma-xil eksperimental ko‘rinishlarini tadqiq qilib, ularda matematik o‘yin nazariyasi elementlarinikuzatdilar. Diada sharoitida tajribada o‘tkazilgan tadqiqotlarda asosan mustahkamlash g‘oyasini isbot qilishga urinildi. Klassik bixeviorizmdan farqli o‘laroq ijtimoiy psixologik bixevioristlar hayvonlar o‘rniga laboratoriyaga naqdpulga odamlarni taklif eta boshladilar, shuning uchun ham ularning g‘oyasida biologizm va mexanizm tarzda ilgarigi hayvonlarda to‘plangan dalillar modelini insonlarda qo‘llash hollari kuzatildi.

Psixoanaliz doirasida esa ijtimoiy psixologik tadqiqotlar E. Fromm va Dj. Salliven ishlari bilan bog‘liq bixevioristlardan farqli o‘laroq bu yerda eksperimentlar ikki kishi emas, balki ko‘pchilik ishtirokida o‘tkazila boshladi.

Ularining izdoshlari (V.Bayon, V.Bennis, G.Sheparde, V.Shutk) o‘tkazgan tadqiqotlar tufayli hozirgi kunda ham katta qiziqish bilan o‘rganilayotgan kichik **T—guruhlar psixologiyasi** yaratildi. Unda guruh sharoitida bir odamning boshqalarga ta’siri, guruhning ayrim individlar fikrlariga ta’siri kabi masalalar ishlab chiqildi va ijtimoiy psixologik treninglar o‘tkazishga asos solindi.

1950 yildan **miqdoriy yondoshuv** rivojlana boshladi. Bu yondoshuvning asosiy

mohiyati guruh va tashkilotlarni boshqarishda matematik metodlardan, xususan, mehnat operatsiyalarini tahlil etish, matematik modellar yaratish uslublarining qo'llanilishidir Tashkilot boshqaruvi tizimiga mutlaqo mos model yaratib bo'lmasada, lekin matematik apparatni qo'llash natijasida boshqaruv jarayonini chuqur bilish va ayrim iqtisodiy natijalarni bashorat qila olish imkoniyati oshadi.

Ijtimoiy tadbiqiy psixologiyaning rivojlanishiga xissa qo'shgan olim ayollardan biri **Andreyeva Galina Mixaylovnadir. (1924-2014)** Ijtimoiy psixologiyada amaliy tadqiqotlar "ijtimoiy-psixologik aralashuv" (G. M. Andreyevaning fikriga ko'ra) deb nomlanadi va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan fanning maxsus sohasini ko'rsatadi. Rus olimasi G.M.Andreyeva ta'kidlaganidek, ijtimoiy psixologiya sohasida ishlayotgan mutaxassisning aslida kim ekanligi – psixologmi, faylasufmi yoki sosiologmi, – uning ushbu fan predmetiga yondashuvida o'z aksini topadi, chunki agar u sosiolog bo'lsa, ijtimoiy qonuniyatlarni avval boshdan jamiyatdagi an'analar va umumiy qoidalar tilida tushuntirishga intilsa, psixolog – konkret olingan shaxs psixologiyasining qonuniyatlarini umumjamiyat qonun-qoidalariga tatbiq etishga harakat qiladi.

Nima bo'lganda ham, shuni asosli tarzda e'tirof etish zarurki, ijtimoiy psixologiyaning alohida fan bo'lib ajralib chiqishiga sabab bo'lgan ilmiy manbalar ikki fan – psixologiya va sosiologiya fanlarining erishgan yutuqlari va har qaysisining doirasida ma'lum muammolarning yechilishi uchun yana qo'shimcha alohida fanning bo'lishi lozimligini tan olish tufayli yuzaga keldi. Ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida rivojlanishining o'ziga xos xususiyati esa amaliy tadqiqotlar orqali fundamental tadqiqotlarning ilgari surilishidir.

O'rganildi: shaxslararo munosabatlar, yetakchilik, ijtimoiy-psixologik iqlim, moslashish, nizolar, yetakchilik uslublari, jamoani rivojlantirish masalalari, socialistik raqobatning ijtimoiy-psixologik jihatlar.

Amaliy tadqiqotlar sanoat korxonalarida, o'quv yurtlarida, ommaviy axborot vositalari va tashviqot sohasida olib borildi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya amaliyotning ehtiyojlariga javob beradi va insonning kundalik hayotidagi va kasbiy faoliyatidagi mavjud muammolarni (psixomaslahat berish, psixoterapiya, psixodiagnostika, psixogigiyena va boshqalar) hal qilishga yordam beradi.

Tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya yangi bilimlar olishga intiladi, lekin tabiiy sharoitda psixik holatlarni o'rganishga ustunlik beradi va fundamental fanda olingan bilimlarni ma'lum vaziyat va sharoitlar (reklama psixologiyasi, yuridik psixologiya, tashkiliy psixologiya va boshqalar)da qo'llashga imkon beradi.

Tadbqiqiy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar xususiyatlari:

- ✓ Amaliy tadqiqotlar tadqiqotchining hayotning real jarayoniga jalb qilingan odamlar bilan *o'zaro munosabatlariga* asoslanadi, inson real hayotiga bunday kirish tabiiy jarayonni buzmasligi kerak;
- ✓ Ishlatiladigan ilmiy *atamalar* tadqiqot ishtirokchilari va buyurtmachisi uchun tushunarli bo'lishi kerak, *tilga* moslashish zarur;
- ✓ *Axloqiy meyorlarga* rioya qilish alohida ahamiyatga ega;
- ✓ amaliy tavsiyalarni batafsil ishlab chiqish kerak.

Bugungi kunda tadbqiqiy ijtimoiy-psixologiyaning quyidagi sohalari mavjud.

- ✓ **Pedagogik psixologiya** - ta'lim va tarbiya jarayonida shaxs rivojlanishining shakllanishi qonuniyatini o'rganadi.
- ✓ **Tibbiy psixologiya** - tibbiyot xodimlari va bemorlar o'rtasidagi aloqaxususiyatlarini o'rganadi.
- ✓ **Ijtimoiy psixologiya** - odamlar psixikasining etnik xususiyatlarini o'rganadi.
- ✓ **Yuridik psixologiya** - huquqiy tizimni amalga oshirish bilan bog'liq psixologik masalalarni o'rganadi.
- ✓ **Psixokorreksiya** - bu psixolog tomonidan sog'lom odam psixologiyasining kamchiliklarini tuzatish uchun foydalanadigan psixologik usullar to'plami.
- ✓ **Psixoterapiya**- bu psixoterapevt tomonidan turli kasalliklarni

davolashda foydalaniladigan tibbiy va psixologik vositalar tizimidir.

Bugungi kunga kelib psixologiyaning tadbqiqiy sohalarida mehnat qilayotgan mutaxassislarning vazifalari, majburiyatlari o'ziga xosdir. Jumladan;

- ✓ klinik psixologiya;
- ✓ maktab psixologi;
- ✓ sanoat psixologi;
- ✓ pedagogik psixolog;
- ✓ psixolog-ergonomist;
- ✓ psixolog-maslahatchi.

Psixolog-ergonomist turli korxonalarda xodimlar uchun qulay va psixologik jihatdan xavfsiz mehnat sharoitlarini ta'minlash bilan shug'ullanadi. Binolarni umumiy dizayn, mebel, yoritish, isitish, hidlar, shovqin, va boshqa ko'plab omillarni shaxsning mehnat faoliyatiga ta'sir etmasligi uchun sharoit yaratishgayordam beradi. Ergonomistning vazifasi bu sharoitlarni iloji boricha qulay qilishdir. Asosan zavod fabrika korxonalarda o'z faoliyatini olib boradilar.

Tadbqiqiy ijtimoiy psixologiyaning amaliy sohaları ma'lum bir mezon bilan aniqlangan psixologik hodisalarning muayyan guruhiga tegishli masalalarni ko'rib chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, bu hodisalar ma'lum bir yo'nalish doirasida o'rganiladi.

- Patopsixologiya
- Yoshga doir psixologiya
- Differensial psixologiya
- Zoopsixologiya
- Qiyoslash psixologiyasi
- Psixologiya tarixi
- Din psixologiyasi
- Klinik psixologiya
- Boshqaruv psixologiyasi
- Ijtimoiy psixologiya
- Yuridik psixologiya

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning asosiy yo‘nalishlari sifatida quyidagilar ko‘rsatiladi. Tashkiliy psixologiya, oilaviy munosabatlar psixologiyasi, ommaviy aloqa va reklama psixologiyasi, etnik munosabatlar psixologiyasi, gender munosabatlar psixologiyasi, siyosiy psixologiya, ijtimoiy pedagogik psixologiya, salomatlikning ijtimoiy psixologiyasi

Jumladan, **zoopsixologiyaning tadbiqiy mohiyatini ochib beriladigan bo‘lsa**, baliq ovlash va baliqchilik amaliyotida, ovchilik xo‘jaligida, dehqonchilikda, qishloq xo‘jaligida, qishloq xo‘jaligidagi zararkunandalarga qarshi kurashishda va inson salomatligiga xavf soladigan hayvonlarga (masalan, kalamushlarga) qarshi kurashishda, chorvachilikda, yovvoyi tabiatni asrashda, yovvoyi hayvonlarni iqlimlashtirish va yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirishda, xizmat ko‘rsatish va uy itlarini ko‘paytirishda, hayvonot bog‘i ishini olib borishda tatbiq etiladi.

Ijtimoiy psixologiyada kuzatilgan xodisa shu bo‘ldiki, bu fandagi nazariy ishlar tadbiqiy ishlardan ancha ko‘pdir. Shuning uchun ham, G.M.Andreyeva ijtimoiy psixologiyaning metodologiyasi muamolariga to‘xtalar ekan, uning bu boradagi intilishlari, vazifalari ko‘pligini ta’kidlab shunday xulosalaydi.

Metodologik muammolarga qiziqish, — deb yozadi u, — ijtimoiy psixologiyaning kuchsizligi emas, balki uning yetilish davriga kirganligining belgisidir.

Bugungi kunda Rossiyada Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya universitetlari va bo‘limlari paydo bo‘ldi. Sankt-Peterburg universitetining psixologiya fakulteti mavjud bo‘lib, unda nazariy va Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya o‘rtasidagi muvozanat har doim kuzatilgan. Hozirgi kunda Tadbiqiy ijtimoiy psixologlar tegishli yo‘nalishlarda professional darajada o‘qitiladi.

Amerikada Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya ayni paytda kuchli mavqega ega bo‘lib ta’lim muassasalari tizimida, psixologiya bo‘limlarida rivojlanish muammolari bilan bog‘liq ko‘plab adabiyotlar nashr etiladi.

NAZORAT SAVOLLAR:

1. Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning maqsadi nimadan iborat?
2. G. M. Andreyevaning asarlarining tadbiqiy ijtimoiy psixologiyadagi

ahamiyati?

3. Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya faoliyatining qanday jihatlari mavjud?
4. Tadbiqiy ijtimoiy psixolog qanday ijtimoiy-psixologik hodisalar bilan ishlaydi?
5. Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning qanday vazifalari mavjud?
6. Amaliy ijtimoiy psixologiyada oilagaxos psixologik jarayonlar qanday o'rganiladi?
7. Oila va nikoh borasida o'tkaziladigan tadqiqotlarda qanday muammolar o'rganiladi ?
8. Amaliy psixologlar qaysi soxalarda qanday ish olib boradilar?

2-mavzu: Amaliy tadqiqotning xususiyatlari. (2 soat)

Reja:

- 1. Amaliy tadqiqotning xususiyatlari.**
- 2. Ijtimoiy vaziyatlar psixologiyasi.**
- 3. Amaliy tadqiqotning xususiyatlari.**

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya ijtimoiy psixologiyaning ajralmas qismidir. O'z navbatida, u ijtimoiy amaliyot va nazariya sifatida ikki jihatdan paydo bo'ladi. Nihoyat, o'quv birliklari, fanlar va qo'llanmalar shaklida taqdim etiladi.

Albatta, bu bo'linish shartli. Biroq, tadbiqiy ijtimoiy psixologiyani batafsil shaklda taqdim etish imkonini beradi. Ijtimoiy amaliyot Tadbiqiy ijtimoiy psixologlar yoki ijtimoiy ishchilar tomonidan qo'llaniladi. Ko'pincha ilmiy xodimlar (universitet professor-o'qituvchilari va tadqiqotchilari) universitetda yoki ilmiy-tadqiqot institutida, laboratoriyada o'z vazifalarini bajarish bilan birga ijtimoiy amaliyot bilan ham shug'ullanadilar.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning amaliy jihati quyidagi sohalardan iborat:

- ijtimoiy va psixologik diagnostika;
- ijtimoiy va psixologik maslahat;

Ijtimoiy va psixologik ta'sir yoki ijtimoiy va psixologik texnologiyalarni qo'llash, ijtimoiy va psixologik yordam ko'rsatish.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologlarning kundalik faoliyatida bu yo'nalishlar birgalikda, uzviy ravishda paydo bo'ladi.

Ijtimoiy psixologiya tomonidan taqdim yetilgan xizmatlar ro'yxati juda xilma-xildir. Tadbiqiy ijtimoiy psixolog turli darajadagi va turli sharoitlarda ijtimoiy-psixologik hodisalar bilan shug'ullanadi:

- makro darajada (ommaviy harakatlar, partiyalar, tabaqalar, ijtimoiy institutlar va munosabatlar);
- o'rtacha (ijtimoiy tashkilotlar);
- mikro darajada (kichik guruhlar);
- mavzuning shaxsiy (ijtimoiy-psixologik xususiyatlari to'g'risida);
- muayyan sohalarda (davlat, iqtisodiyot, jamiyat);
- normal, murakkab, ekstremal sharoitlarda.

Ichki amaliy psixologiya o'ziga xos ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar, ya'ni jamoatchilik fikrini o'rganish, kichik guruhlar, tabaqalashuv bilan boshlandi. Birinchi tadbiqiy ijtimoiy psixologiya aslida bir tashxis yedi, deb bejiz yemas. Bu G.

M. Andreyeva, YE. S. Kuzmin, V. A. Yadov (muayyan ijtimoiy tadqiqotlar metodologiyasi bo'yicha ma'ruzalar / yed. - M., 1972; ijtimoiy psixologiya usullari / yed. YE. S. Kuzmin, V. YE. St Semenov. - L., 1977; V. A. Jamiyatshunoslik tadqiqot Yadov: metodologiyasi, dastur, usullari. - M., 1987).

Ushbu asarlarning tarixiy ahamiyatini qadrlash, ayni paytda ular asosan fundamental ijtimoiy va psixologik tadqiqotlar uchun yemas, balki Tadbiqiy ijtimoiy psixologlarning kasbiy faoliyatini tashkil yetish uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilganini ta'kidlash kerak.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning amaliy jihati quyidagi sohalardan iborat:

ijtimoiy va psixologik tashxis;

ijtimoiy va psixologik maslahat;

ijtimoiy va psixologik texnologiyalarni qo'llash orqali ijtimoiy va psixologik ta'sir, ijtimoiy va psixologik yordam ko'rsatish.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologlarning kundalik faoliyatida bu yo'nalishlar birgalikda, uzviy ravishda paydo bo'ladi.

Ijtimoiy psixologiya tomonidan taqdim yetilgan xizmatlar ro'yxati juda xilma-xildir. Tadbiqiy ijtimoiy psixolog turli darajadagi ijtimoiy-psixologik hodisalar bilan shug'ullanadi: makro darajada (ommaviy harakatlar, partiyalar, qatlamlar, ijtimoiy institutlar va munosabatlar); o'rtacha (ijtimoiy tashkilotlar); mikro darajada (kichik guruhlar); shaxsiy (subyektning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari) da; turli sohalarda (davlat, iqtisodiyot, jamiyat, xususan, oila, maktab, kuch tuzilmalari); turli sharoitlarda — normal, murakkab yoki ekstremal. Ichki amaliy psixologiya o'ziga xos ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar, ya'ni jamoatchilik fikrini o'rganish, kichik guruhlar, tabaqalashuvlardan boshlandi. Birinchi tadbiqiy ijtimoiy psixologiya aslida bir tashxis edi, deb bejiz emas. Tadbiqiy ijtimoiy psixologlar tomonidan amalga oshiriladigan ijtimoiy-psixologik diagnostikaning maqsadi tashxis qo'yish, ya'ni yirik ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar va shaxslarning turli xususiyatlarini o'rganishdir. Shu bilan birga o'quv predmeti va obykti hamda standart metodlari haqidagi tayyor bilimlardan foydalanadilar.

O'z navbatida, tadbiqiy ijtimoiy psixologiya bir nechta yo'nalishlarda namoyon bo'ladi: ijtimoiy amaliyot va nazariya sifatida. Nihoyat, u o'quv fanlari va qo'llanmalar shaklida taqdim etiladi. Ijtimoiy amaliyotga kelsak, u amaliy ijtimoiy psixologlar yoki ijtimoiy ishchilar tomonidan amalga oshiriladi. Ko'pincha ularning faoliyati birgalikda.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya ning amaliy jihati quyidagi yo'nalishlardan iborat: ijtimoiy-psixologik diagnostika; ijtimoiy va psixologik maslahat; ijtimoiy-psixologik ta'sir yoki ijtimoiy-psixologik texnologiyalarni qo'llash, ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish. Amaliy ijtimoiy psixologlarning faoliyatida bu yo'nalishlar birgalikda va ajralmas holda namoyon bo'ladi.

Amaliy ijtimoiy psixolog turli darajadagi ijtimoiy-psixologik hodisalar bilan shug'ullanadi: makro darajada (ommaviy harakatlar, partiyalar, qatlamlar, ijtimoiy institutlar va munosabatlar); o'rtacha (ijtimoiy tashkilotlar tomonidan); shaxsiy

darajada (sub'ektning ijtimoiy va psixologik xususiyatlari); turli sohalarda (davlat, iqtisodiyot, jamiyat, xususan, oila, maktab, armiya, qamoqxona); turli sharoitlarda - normal, murakkab yoki ekstremal. Amaliy ijtimoiy psixologiya diagnostika, maslahat va ta'sir psixotexnikasini o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy-psixologik diagnostika predmeti tashxisda, tayyor usuldan foydalangan holda ijtimoiy-psixologik hodisalarning (shaxslar, guruhlar, tashkilotlar) o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Ijtimoiy-psixologik maslahat predmeti turli jihatlarni, tashxis qo'yish va psixologik yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi.

Ta'sir psixotexnikasining predmeti - tashkilotdagi ijtimoiy o'zgarishlar, shaxsiy va kasbiy o'sish, muayyan psixotexnologiyalar (treninglar va boshqa guruh texnikasi) natijasida guruhlarining mahsuldorligini oshirish. Sanoat ijtimoiy psixologiyasi

Sanoat yoki industrial ijtimoiy psixologiya hozirgi kunlarda tadbqiqiy ilmiy tadqiqotlarning yetakchisi bo'lib kelmoqda. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar ham asosan AQSh da ko'plab o'tkazilgan bo'lib, ularning natijalari keng amaliyotga tadbqiq qilinishi natijasida sanoatda inson omilining roli masalasi o'arb mamlakatlarida anchagina yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Sanoat ijtimoiy psixologiyasi yigirmanchi asrning 60- yillarida keng rivojlana boshlandi. Bu xususda sotsiologlar V.A. Yadov, A.G. Zdravomislov, V.P. Rojin, Ye.S. Kuzmin va boshqalarning ishlarini alohida ta'kidlash mumkin. Bu tadqiqotlar va izlanishlarda olimlar asosan ishlab chiqarish muhitining hamda xar bir ishlab chiqarish korxonalaridagi katta va kichik birlamchi va ikkilamchi, kontakt va kontakt bo'lmagan guruhlarining shaxs ongiga ta'sirini, ishga motivatsiya, samaradorlikni ta'minlovchi psixologik omillarni o'rganishgan. Bu tadqiqotlarda ishlab chiqarishning samaradorligida alohida shart-sharoitlaridan ko'ra insonlar o'rtasidagi munosabatlar, boshliq va xodimlar o'rtasidagi aloqalar, umuman, inson omilining naqadar katta rol o'ynashi isbot qilingan. Ularda o'sha o'ttizinchi yillarda Meyo tomonidan amalga oshirilgan mashhur "Xotorn" eksperimentlarida qo'lga kiritilgan asosiy xulosalari o'z isbotini topdi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday ishlab chiqarish muammosining ijtimoiy psixologik tomonini aniqlash kun tartibidagi asosiy masalalardan ekanligi hech kimga sir emas. Chunki yangicha bozor munosabatlarini amalga oshiradiganlar alohida shaxslar bo'lib, ularning individual hamda guruhdagi ustanovkalari, faolliklari, mehnatga munosabatlari, hissiyotlari yetakchi rol uynaydi. Korxonalarning mustaqilligi, xususiy mulkchilikning turli formalari hayotga shiddat bilan kirib kelayotgan bugungi sharoitda ham odamlar guruh bo'lib mehnat faoliyatini amalga oshirar ekanlar, ular uchun o'sha guruhdagi ijtimoiy psixologik muhitning qandayligi, bevosita rahbarning obro'yi, norasmiy liderlarning ishga va shaxslararo munosabatlarga ta'siri aktual masala bo'lib qolaveradi va ularning harakteri ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yangicha bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida rahbarlar oldida turgan yana bir muhim masala shuki, ular avvalgidan ham bilimdonroq bo'lib, bilimlarini ko'proq har bir shaxsning individual psixologik layoqatlari va qobiliyatlari, ishga munosabatlariga qarab, ularni taqdirlashlari, ishga jalb etishning turli-tuman formalarini topishlari zarur. Xodimmi, ishchimi uni shaxsan o'rganib, har bir qilgan ishini munosib taqdirlash esa (xoh moddiy, xoh ma'naviy taqdirlash bo'lsin) uning qisman test o'tkazadigan mutaxassis yoki psixolog bo'lishini, hozirgi zamon psixologiyasining ommabop usullarini qo'llagan holda ish yuritishini talab qiladi. Ishni tashkil etish, guruhlarini shakllantirishda xam u guruhlar psixologiyasi qonunlarini bilishi, odamlar soni va sifati masalasida ijtimoiy-psixologik jihatdan bilimdon bo'lishi shart.

Hozirgi kungacha o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar natijasida olimlar sanoat korxonalari strukturasidagi ishga xalaqit beradigan ayrim qiyinchiliklarni aniqlashgan.

Xususan, ularga quyidagilar kiradi:

a) korxonalardagi ishlab chiqarish guruhlaridagi odamlar sonining har xilligi — 5—6 kishidan tortib, 100 va undan ortiq kishigacha. Bunday har xil guruhlarda taqqoslash yo'li bilan tadqiqot olib borish va birining natijasini ikkinchisi yoyish mumkin emas;

b) birlamchi ishlab chiqarish guruhlaridagi rahbarlar mavqeining turlicha ekanligi, ya'ni smena ustasidan tortib, zavod direktorigacha bo'lgan rahbarlik tizimi

o'rganiladigan bo'lsa, ularning xaq-huquqlari, imkoniyatlari, amalidan kelib chiqadigan xuquqlari har xil bo'lgani uchun ham ularning real guruhlardagi mavqei, ta'siri har xilligi ma'lum buldi. Bu narsa rahbarlarga turlicha talablar tizimini ishlab chiqishini talab qiladi;

v) ba'zan, birlamchi ishlab chiqarish guruhlarida bittadan ortiq rahbar bo'lishi mumkin. Masalan, smena muxandisi va sex boshlig'i, agar ularning rahbarlik usullari turlicha bo'lsa, bu ham muxim ijtimoiy-psixologik omil sifatida ishning sifatiga ta'sir ko'rsatadi;

g) turli korxonalar hozirda turlicha jamiyatlar (aksionerlik kooperativ, davlat xo'jaligi, xususiy va shunga o'xshash) shaklida ish yuritayotganligi ham har turli korxonalar psixologik tuzilishini o'rganishni talab qilmoqda.

Bularning xammasi sotsial psixologik tadqiqotlarni tashkil qilishda qator qiyinchiliklar tug'dirishi, qo'shimcha ishlarni talab qilishi tabiiy.

Hozirgacha, sanoat ijtimoiy psixologiyasi yo'nalishida olib borilgan ko'p ishlar sanoat birlashmalaridagi aloxida ishlab chiqarish guruhlaridagi ijtimoiy-psixologik muhitni o'rganishga qaratilgan bo'lib, tadqiqot mobaynida uning ishlab chiqarishning samaradorligi, ishchilarning ishga munosabatlari, guruhdagi normalarga bo'ysunishlari va hokazolar bilan bog'liqligi o'rganilgan. Ayniqsa, ko'p tadqiqotlarda ana shu psixologik fenomenning rahbarlikka ta'siri, norasmiy liderlarning sifatlariga bog'liqligi masalalari to'liq o'rganilgan. Lekin shu yo'nalishdagi tadqiqotlar hozirgi iqtisodiy munosabatlar sharoitida o'tkazilgani yo'q. Shuning uchun ham yaqin kelajakda ijtimoiy psixologlar tomonidan sanoat korxonalarida o'tkazilishi mumkin bo'lgan tadqiqot aspektlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

1) jamoa a'zolari o'rtasidagi vertikal o'zaro munosabatlarni o'rganish rahbarlik masalalari, rahbarning jamoa a'zolari tomonidan idrok qilinishi va aksincha, har bir a'zoning rahbarlikda ishtiroki, undan qoniqishi va boshqalar

2) jamoa a'zolari o'rtasidagi gorizontal o'zaro munosabatlar, ya'ni jamoaning uyushganligi, shaxslararo munosabatlarning o'ziga xosligi ziddiyatlar va ularning tiplari, ularning oldini olish choralari;

3) mehnatga munosabat, undan jamoa a'zolarining qanchalik qoniqishlari va uning mehnat unumdorligiga ta'siri, ish motivlari va hokazo.

Tadqiqotchini yuqoridagi ana shu masalalani o'rganishi uchun, tabiiy, metodik vositalar zarur.

Professional ijtimoiy psixolog oddiy kishidan shunisi bilan farq qilaliki, u har bir konkret sharoitda o'ziga kerakli, ma'qul metodik uslublarni qo'llaydi, ba'zi birlarini sinab ko'rib, agar maqsadga muvofiq bo'lmasa, boshqasi bilan almashtiradi. Olingan natijalariga asoslanib turib, u korxonalardagi ruhiy muhitni "yaxshi", "o'rtacha", "yomon", "qarama-qarshi" tiplarga bo'ladi va har biridan o'ziga yarasha ilmiy ko'rsatmalar va xulosalar chiqaradi.

2.2. Ijtimoiy vaziyatlar psixologiyasi.

Nikoh va oila sohasidagi tadbqiqiy tadqiqotlar .Oila va nikoh hamma vaqt ham gumanitar fanlarni qiziqtirib kelgan soha. Ayniqsa, bu sohaning ijtimoiy psixologiya uchun o'ziga xosligi bor. Chunki, ijtimoiy psixologiya oilani o'ziga xos ijtimoiy guruh sifatida tekshirib, unda sodir bo'ladigan barcha ruhiy jarayonlarni o'rganadi. Respublikamizda sila va nikoh masalalariga e'tiborning kattaligi hisobga olib, ko'pchilik tadqiqotchilar o'z ilmiy izlanishlarini ana shu muammolarga bagishlaganlar (M.Mirxosilov, G.B.Shoumarov, V.Karimova, M.Rasuleva, S.Soginov, U.Mahkamov va boshqalar). Oilaga bo'lgan ilmiy qiziqishning sabablari avvalo bu ob'ektning "naqdligi" bo'lsa, ikkinchi tomondan, oxirgi yillarda, hattoki bizning respublikamizda ham ajralishlarning ko'payganligi, tug'ilishnnng shahar va qishloqlarda bir tekisda emasligi, "muammoli" oilalarning ko'payib borayotganligi, oila institutiga yoshlar munosabatlarining o'zgarib borayotganligi va boshqalardir.

Umuman olganda, bizning xududimizda ham oila-nikoh munosabatlari yil sayin o'zgarib bormoqda. Bu borada o'zgarishlarga: 1) oilaning jamiyat oldidagi funksiyalarining o'zgarib borishi; 2) oila a'zolari sonining va tug'ilishning kamayishi, murakkab ko'p oilali tipdan, alohida mavjud bo'lgan alohida oilalar tipiga aylanib borayotganligi; 3) oilaviy munosabatlar tizimida er va xotin funkiyalarining o'zgarib, oilaviy rollar haqidagi ijtimoiy tasavvurlarning o'zgarib borayotganligi; 4) iqtisodiy inqirozlarning oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarga ta'siri; 5) ayollardagi

reproduktiv ustanovkalarining o'zgarib borayotganligi kabilarni kiritish mumkin. Bu aytib o'tilgan sohalar O'zbekiston sharoitida shu yaqin kunlarda ishlanishi kerak bo'lgan muammolar bo'lib, ularning yechimiga ko'ra oilani rejalashtirish, oilada bolalar tarbiyasi, ayol va erkaklar mehnatiga munosabat kabilar bo'yicha olimlar o'z fikrlarini aytishlari kerak.

Oila va nikoh borasida o'tkaziladigan tadqiqotlarda jahon va hamdo'stlikdagi davlatlarda o'tkazilgan izlanishlar, ulardan olingan natijalar va metodikalardan foydalanish mumkin. Ayniqsa, Sankt-Peterburg, Boltiqbo'yi respublikalarida oila masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'plab o'tkazilgan bo'lib, ularning tajribasidan biz ham keng foydalanishimiz kerak. Chunki bu xududlarda ro'y berayotgan ko'plab ijtimoiy jarayonlar, xususan, oilaviy munosabatlar borasidagi muammolar bizning jumhuriyatimizga ham taalluqlidir. Masalan, ayollarning ijtimoiy mehnatda bandligi tufayli ularda oila, unda xotin kishining o'rni, roli haqidagi tasavvurlarning o'zgarishining o'zi butun psixologiyani qayta qurilishiga sabab bo'lmoqda. Lekin, ikkinchi tomondan, demokratiya va erkinlik sharoitida yillar davomida taqiqlanib kelgan eski kadriyatlarimiz, birinchi navbatda, dinning hayotga kirib kelishi, umuman oilaviy munosabatlarga shunday ta'sir ko'rsatmoqdaki, ko'pchilikda "endi ayol kishi an'anaviy o'z o'rnini egallarmikin?" degan tasavvurlar ham paydo bo'lmoqda. Ammo, hozirgi rivojlangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar sharoitida moddiy ishlab chiqarishni xotin-qizlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ham ilmiy tadqiqotlar odamlar ongidagi ana shunday qarama-qarshiliklarning psixologik yechimini topgan holda oila va nikoh tizimiga psixologik yordam ko'rsatishi zarur. Shaharlarda va yirik aholi punktlarida "oila xizmati" shohobchalarini tashkil etish zarurki, ular bir tomondan, oila va nikoq borasidagi ilmiy muammolarni tadqiq qilib, ularni hayotga tadbiq qilsa, ikkinchi tomondan, yoshlarga, oilasiz odamlarga, ziddiyatli oilalarga bevosita psixologik xizmatlar ko'rsatishi kerak.

Oilaviy munosabatlar sohasidagi alohida tadbiqiy tarmoq bu yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashdir. Bu ish bizning o'lkamizda ham alohida ahamiyatga ega bo'lib, yangilik bilan eskilik qarama-qarshi kelayotgan sharoitlarda ayniqsa muhimdir. O'smirlik va o'spirinlik yillarida shakllanadigan attraksiya hodisasi, ya'ni shaxslarning

bir-birlariga emotsional bog‘lanishlari — do‘stlik, sevgi hislarini tarbiyalash, ana shunday tarbiyaga shart-sharoitlar yaratish bizning o‘rta Osiyo sharoitlarimizda yangi va kelajagi porlok sohalaridir. Bu ishlarni amalga oshirishda maktab psixologlari, pedagoglar, ijtimoiy psixologlar hamkorlikda ishlasalar, olingan xulosa va natijalarni hayotga tadbiq etsa bo‘ladi.

Tibbiyotda ijtimoiy psixologik yondashuv muammosi

Oxirgi yillarda ijtimoiy psixologiya bilan odamlarning salomatliklarini muhofaza qiluvchilar, tibbiyot xodimlarini o‘rtasidagi aloqalar ham kuchaymoqda. «Salomatlik psixologiyasi» deb nomlanuvchi bo‘lim paydo bo‘ldiki, u o‘z boshidan turli tangliklarni kechirgan, yolg‘iz va serxavotir odamlarning ruhiy xolatlari, kutishlari va munosabatlarini o‘rganmoqda. Masalan, olimlarning tekshirishlariga ko‘ra, o‘zida depressiya - tanglik xolatini boshidan kechirayotgan odamning o‘zi xaqidagi fikrlari ham salbiy bo‘larkan. Normal odamlarga nisbatan ular tushuntirishlarida o‘zlarini yomon baholab, voqoe-xodisalar orasida ham faqat yomonlarini eslab, kelajakka ishonchlari ham kam bo‘ladi. Ular fikrlashlari odatda depressiv tafakkur deb ataladi. Shunga o‘hshash xolatlar yolg‘iz qolgan odamlar va burli vaziyatlar oqibatida stress xolatiga tushib qolganlarga ham xosdir. Psixologiya bu borada ularga ijtimoiy muhitga aralashish, kutishlar tizimini o‘zgartirish va o‘ziga munosabatni ijobiylashtirish uchun treninglardan o‘tishni tavsiya etadi. Bunda asosan uch tamoyilga bo‘ysunish kerak bo‘ladi:

- tashqi xatti-xarakatlardagi o‘zgarishlar ichki dunyo va fikrlashni keltirib chiqaradi;
- xulqdagi ijobiy malakalarning paydo bo‘lishi ijobiy tajribaga asos bo‘ladi va bu orqali odamning o‘zini o‘zi idrok qilishi o‘zgaradi, oqibatda negativ fikrlash ham chekinadi;
- davolanish maskanlarida sog‘lig‘ini tiklagandan so‘ng agar odam bu xolatni doktorlarning davolash dasturlaridan emas, balki o‘zidagi ichki ruhiy omillar tufayli ro‘y berdi, deb xulosalasa, davolanish samarasi uzoqroqqa cho‘ziladi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni qat’iy ta’kidlash mumkinki, tibbiyot xodimi yoki shifokor albatta psixologiyani yaxshi bilishi, ayniqsa, uning tarmog‘i

bo‘lgan ijtimoiy psixologiya asoslarini bilishi zarur. Bu narsa nafaqat kasalliklarning kelib chiqishi, negizi psixogen omillar ta’sirida bo‘lishidan, balki shifokor va kasal odamlarning ham biri o‘ziga xos shaxslar bo‘lib, ular o‘rtasidagi bir-birini idrok qilish, tushunish va ta’sir ko‘rsatishlari turli sharoitlarda turlicha kechishi bilan izohlanadi. Hayotiy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, malakali shifokorning bir bemor bilan amalga oshirgan muvaffaqiyatli muolajasi, muloqoti tajribasi, boshqa sharoitda boshqa bemorlar bilan samara bermasligi va bu narsa insonning yosh, jins, professional xususiyatlaridan ham kelib chiqadi. Shuning uchun ham oxirgi yillarda masalaning aynan shu psixologik jihatlariga – muomaladagi etika, estetika va xalq mentaliteti xususiyatlari, qadriyatlarga ko‘proq e’tibor berilmoqda. Zero, ayniqsa, asab buzilishlaridan kelib chiqadigan har qanday kasallik, masalan, nevrozlar inson qalbi va uning ruhiy dunyosidagi qarama-qarshiliklar va muammolardan kelib chiqadi.

Shuning uchun ham salomatlik psixologiyasi bevosita hayotga bog‘liq bo‘lgan konkret yo‘nalish sifatida O‘zbekistonda ham o‘z rivojini topayotganligini hayot ko‘rsatib turibdi, masalan, 2005-yilni Prezidentimiz tomonlaridan “Sihat-salomatlik yili” deb e’lon qilinganligi besabab bo‘lmasa kerak, deb o‘ylaymiz.

3-mavzu: Reklama psixologiyasi. (2 soat)

Reja:

3.1. Reklama psixologiyasi.

3.2. Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya, tabiiy va ijtimoiy fan sifatida.

3.1. Reklama psixologiyasi.

Reklama psixologiyasi — bu iste’molchining ehtiyojlari va umidlarini baholash, sotiladigan mahsulot yoki xizmatga talabni yaratish uchun odamlarga ta’sir ko‘rsatishning psixologik vositalari, usullarini ishlab chiqish bilan shug‘ullanadigan psixologiya bo‘limi.

Reklama, boshqa axborot manbalaridan farqli o‘laroq, ommaviy xususiyatga ega, shuning uchun amalda reklama psixologiyasi individual xususiyatlar va ehtiyojlarni o‘rganish orqali ommaviy xarakterdagi muammoni hal qilishi kerak. Reklama psixologiyasining maqsadi reklama beruvchi va reklama iste’molchisi

o'rtasidagi samarali muloqotni barqarorlashtirish bo'lib, uning doirasida mahsulot yoki xizmatni sotish amalga oshiriladi^[2].

Reklama psixologiyasining tarixi kengdir, unga psixologiya fanining ko'plab mashhur namoyandalari hissa qo'shgan: V. Stern, J. B. Watson, G. Myunsterberg va boshqalar. Reklama qadim zamonlardan beri yozma shaklda ham (arxeologlar binolarning devorlarida, mum taxtalarda va papiruslarda ko'plab tirilgan reklama yozuvlarini topdilar) va og'zaki (odamlar xaridorlarni o'zlari yetishtirgan yoki yasagan tovarlarni sotib olishga taklif qilishgan^[3]). Keyinchalik, insonga ta'sir qilishning yangi, yanada samarali usullari joriy etildi: bosma nashrlar, keyin radio, televizor va Internet paydo bo'ldi.

Reklamaning iste'molchi ongiga psixologik ta'siri

Reklama vaqtga, texnologiyaga, iste'molchi ehtiyojlariga va global tendentsiyalarga qarab o'zgaradi, takomillashtiriladi va ommaviy tarqaladi. Shuning uchun u odamlarning xohishlariga, e'tiqodlariga, ongsiz darajada atrofdagi dunyoni idrok etishiga kuchli ta'sir qiladi. Shu bilan birga, odamlar ko'pincha reklamaning o'zlarining afzalliklari va e'tiqodlariga ongsiz ta'sirini sezmaydilar yoki tan olishdan bosh tortadilar.

Shunday qilib, reklama:

- ijobiy va salbiy tasvirlarni yaratishga ta'sir qiladi,
- turli vaziyatlarda xulq-atvor namunalari yaratadi;
- stereotiplarni yaratadi va targ'ib qiladi.

Reklamaning psixologik ta'sirining asosiy turlari

Axborot usuli

Bu usul neytral xususiyatga ega: u hech qanday hissiy rangga ega emas, iste'molchining shaxsiyatiga murojaat qilmaydi, uning qiziqishlari va munosabatlari doirasiga ta'sir qilmaydi. Axborot berish usulining psixologik vazifasi iste'molchi tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarni eslab qolishdir. Ushbu ta'sir usuli gazetalar, jurnallar va veb-saytlardagi reklamalarni (ustunlarni) o'z ichiga oladi. Bu inson psixikasiga minimal ta'sir qiladi.

Ishontirish usuli

Bu usulning mohiyati shundan iboratki, reklama potentsial xaridorlarni mahsulotning o'ziga xosligi va zarurligiga ishonтиради. Bu esa pirovardida uni sotib olishga olib keladi. Bunga asosli dalillar yordamida xaridorni mahsulotga bo'lgan ehtiyojga ishonтираш orqali erishiladi. Mahsulotni reklama qilishda asosiy e'tibor uni eng yaxshi tomondan ko'rsatadigan fazilatlariga qaratiladi. Usul, agar odam mahsulotga yoki uning sifatiga qiziqsagina ishlaydi — u holda uni ushbu mahsulotni sotib olishga ishonтираш osonroq bo'ladi.

Ishonтирашning bir nechta keng tarqalgan usullari mavjud:

1. Odamlarning manfaatlari va ehtiyojlaridan foydalanish. Bu usul ishonтирашning eng oddiy usuli hisoblanadi. Odamlarning qiziqishlari va istaklarini, shuningdek, ularning muammolarini kuzatish va baholash amalga oshiriladi. Bu keyinchalik taklifning asosini tashkil qiladi. Potentsial xaridorlarning asosiy ehtiyojlari aniqlangandan so'ng, ular shiorlarga kiritiladi, bu esa odamlarning e'tiborini tortadi.

2. Yangi mahsulot yoki xizmatni qabul qilish. Reklama taqdim etilayotgan mahsulot yoki xizmat haqida yangi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak.

3. Muammoli vaziyatni qabul qilish. Reklamada muammo paydo bo'ladi va uni qanday hal qilish kerak degan savol tug'iladi, bunga javoban reklama qilingan mahsulot muammoni bartaraf etib, yordamga keladi.

4. Hamkorlikni qabul qilish. Ushbu uslub ko'proq televizion reklamada qo'llanadi: voqea joyini ko'rsatish (reportaj) — odamlarda sheriklik, ishtirok etish, ishtirok etish taassurotlari shunday bo'ladi.

Taklif qilish usuli

Ushbu usulda reklama potentsial xaridorga bevosita ta'sir qiladi, ta'sir esa qasddan yoki qasddan bo'lishi mumkin, shaxs tomonidan sezilmasdan yoki uning roziligi bilan sodir bo'lishi mumkin. Har bir insonning o'ziga xos taklif darajasi bor. Shuning uchun bu usul hamma odamlar uchun emas, balki faqat bir qismi bilan samarali bo'ladi.

Taklif texnikasi:

1. Kalit so'zlar. Reklamada turli yo'llar bilan talqin qilinadigan mavhum tushunchalar emas, balki bir ma'noli so'zlardan foydalaniladi.

2. Kuchli sifatlar va epitetlardan foydalanish. Reklamada tovarni tasvirlashda rang-barang sifatlar va epitetlar xaridor ongida chiroyli, yorqin, esda qolarli tasvirni yaratish uchun ishlatiladi.

3. Salbiy zarrachalardan qochish. Inson psixikasida reklamada qo‘llanadigan „emas“ zarrasi mahsulotning samaradorligiga shubha uyg‘otishi mumkin, shuning uchun reklamada salbiy jumlarlar ijobiyga aylanadi.

4. Nutq dinamikasi. Bu taklif qilishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Nutq tembri, ovoz balandligi, mayinlik, intonatsiyalarning xilma-xilligi, ovozning mayinligi — bularning barchasi taklif kuchini oshirishga yordam beradi.

Induktsiya usuli

Ushbu usulning maqsadi odamni mahsulot yoki xizmatni sotib olishga undashdir. Bu ishonitirish yoki taklifdan keyingi yakuniy bosqich bo‘lib, potentsial xaridor oxir-oqibat xaridni amalga oshiradi.

Reklama samaradorligi darajalari

Reklamaning psixologik samaradorligining besh darajasi mavjud bo‘lib, ular iste’molchilarning reklamani qanday qabul qilishini baholashga yordam beradi.

- *Birinchi daraja.* Potentsial xaridorlar o‘rnatilmagan, reklama mahsulotini sotib olishni xohlamaydilar. Obsesif ta’sirdan xalos bo‘lish istagi bor (stendni reklama bilan qoldiring, televizorni o‘chiring, Internetdagi yorliqni yoping). Bunday hollarda salbiy his-tuyg‘ularning namoyon bo‘lishi mumkin: dushmanlik, g‘azab, norozilik, g‘azab, g‘azab.

- *Ikkinchi daraja.* Reklama odamda hech qanday his-tuyg‘ularni keltirib chiqarmaydi, u bunga befarq. Reklama qilingan narsa esga tushmaydi. Mahsulot yoki xizmatni sotib olish istagi yo‘q.

- *Uchinchi daraja.* Bu darajadagi reklama potentsial iste’molchining e’tiborini tortadi, u qiziqadi va mahsulot haqida ko‘proq ma’lumot olishga qiziqadi. Biroq, reklama syujeti xotirada saqlanadi, lekin mahsulotning o‘zi emas, shuning uchun mahsulotni sotib olish istagi paydo bo‘lmaydi.

- *To‘rtinchi daraja.* Inson xotirasida reklama syujetini ham, reklama qilingan mahsulot yoki xizmatni ham saqlab qoladi. U sotib olish haqida o‘ylaydi, lekin

u hali ham o'ylash, mahsulotni yaxshiroq o'rganish, hamma narsani tortish va bir qarorga kelish kerak.

- *Beshinchi daraja.* Reklama iste'molchida ijobiy, rang-barang his-tuyg'ularni, kuchli qiziqish va tovarlarni iloji boricha tezroq sotib olish istagini uyg'otadi.

- Reklamaning iste'molchi ongiga psixologik ta'siri
- Reklama vaqtga, texnologiyaga, iste'molchi ehtiyojlariga va global tendentsiyalarga qarab o'zgaradi, takomillashtiriladi va ommaviy tarqaladi. Shuning uchun u odamlarning xohishlariga, e'tiqodlariga, ongsiz darajada atrofdagi dunyoni idrok etishiga kuchli ta'sir qiladi. Shu bilan birga, odamlar ko'pincha reklamaning o'zlarining afzalliklari va e'tiqodlariga ongsiz ta'sirini sezmaydilar yoki tan olishdan bosh tortadilar.

- Shunday qilib, reklama:
- ijobiy va salbiy tasvirlarni yaratishga ta'sir qiladi,
- turli vaziyatlarda xulq-atvor namunalarini yaratadi;
- stereotiplarni yaratadi va targ'ib qiladi.
- Reklamaning psixologik ta'sirining asosiy turlari
- Axborot usuli
- Bu usul neytral xususiyatga ega: u hech qanday hissiy rangga ega emas, iste'molchining shaxsiyatiga murojaat qilmaydi, uning qiziqishlari va munosabatlari doirasiga ta'sir qilmaydi. Axborot berish usulining psixologik vazifasi iste'molchi tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarni eslab qolishdir. Ushbu ta'sir usuli gazetalar, jurnallar va veb-saytlardagi reklamalarni (ustunlarni) o'z ichiga oladi. Bu inson psixikasiga minimal ta'sir qiladi.

Ishontirish usuli

Bu usulning mohiyati shundan iboratki, reklama potentsial xaridorlarni mahsulotning o'ziga xosligi va zarurligiga ishontiradi. Bu esa pirovardida uni sotib olishga olib keladi. Bunga asosli dalillar yordamida xaridorni mahsulotga bo'lgan ehtiyojga ishontirish orqali erishiladi. Mahsulotni reklama qilishda asosiy e'tibor uni eng yaxshi tomondan ko'rsatadigan fazilatlariga qaratiladi. Usul, agar odam mahsulotga

yoki uning sifatiga qiziqsagina ishlaydi — u holda uni ushbu mahsulotni sotib olishga ishon tirish osonroq bo‘ladi.

- Ishontirishning bir nechta keng tarqalgan usullari mavjud:
- Odamlarning manfaatlari va ehtiyojlaridan foydalanish. Bu usul ishon tirishning eng oddiy usuli hisoblanadi. Odamlarning qiziqishlari va istaklarini, shuningdek, ularning muammolarini kuzatish va baholash amalga oshiriladi. Bu keyinchalik taklifning asosini tashkil qiladi. Potentsial xaridorlarning asosiy ehtiyojlari aniqlangandan so‘ng, ular shiorlarga kiritiladi, bu esa odamlarning e‘tiborini tortadi.

- Yangi mahsulot yoki xizmatni qabul qilish. Reklama taqdim etilayotgan mahsulot yoki xizmat haqida yangi ma‘lumotlarni o‘z ichiga olishi kerak.

- Muammoli vaziyatni qabul qilish. Reklamada muammo paydo bo‘ladi va uni qanday hal qilish kerak degan savol tug‘iladi, bunga javoban reklama qilingan mahsulot muammoni bartaraf etib, yordamga keladi.

- Hamkorlikni qabul qilish. Ushbu uslub ko‘proq televizion reklamada qo‘llanadi: voqea joyini ko‘rsatish (reportaj) — odamlarda sheriklik, ishtirok etish, ishtirok etish taassurotlari shunday bo‘ladi.

Taklif qilish usuli

- Ushbu usulda reklama potentsial xaridorga bevosita ta‘sir qiladi, ta‘sir esa qasddan yoki qasddan bo‘lishi mumkin, shaxs tomonidan sezilmasdan yoki uning roziligi bilan sodir bo‘lishi mumkin. Har bir insonning o‘ziga xos taklif darajasi bor. Shuning uchun bu usul hamma odamlar uchun emas, balki faqat bir qismi bilan samarali bo‘ladi.

Taklif texnikasi:

- Kalit so‘zlar. Reklamada turli yo‘llar bilan talqin qilinadigan mavhum tushunchalar emas, balki bir ma‘noli so‘zlardan foydalaniladi.

- Kuchli sifatlar va epitetlardan foydalanish. Reklamada tovarni tasvirlashda rang-barang sifatlar va epitetlar xaridor ongida chiroyli, yorqin, esda qolarli tasvirni yaratish uchun ishlatiladi.

- Salbiy zarrachalardan qochish. Inson psixikasida reklamada qo‘llanadigan „emas“ zarrasi mahsulotning samaradorligiga shubha uyg‘otishi mumkin, shuning uchun reklamada salbiy jumlarlar ijobiyga aylanadi.

- Nutq dinamikasi. Bu taklif qilishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Nutq tembri, ovoz balandligi, mayinlik, intonatsiyalarning xilma-xilligi, ovozning mayinligi — bularning barchasi taklif kuchini oshirishga yordam beradi.

Induktsiya usuli

- Ushbu usulning maqsadi odamni mahsulot yoki xizmatni sotib olishga undashdir. Bu ishonitirish yoki taklifdan keyingi yakuniy bosqich bo‘lib, potentsial xaridor oxir-oqibat xaridni amalga oshiradi.

Reklama samaradorligi darajalari

- Reklamaning psixologik samaradorligining besh darajasi mavjud bo‘lib, ular iste’molchilarning reklamani qanday qabul qilishini baholashga yordam beradi.

- *Birinchi daraja.* Potentsial xaridorlar o‘rnatilmagan, reklama mahsulotini sotib olishni xohlamaydilar. Obsesif ta’sirdan xalos bo‘lish istagi bor (stendni reklama bilan qoldiring, televizorni o‘chiring, Internetdagi yorliqni yoping). Bunday hollarda salbiy his-tuyg‘ularning namoyon bo‘lishi mumkin: dushmanlik, g‘azab, norozilik, g‘azab, g‘azab.

- *Ikkinchi daraja.* Reklama odamda hech qanday his-tuyg‘ularni keltirib chiqarmaydi, u bunga befarq. Reklama qilingan narsa esga tushmaydi. Mahsulot yoki xizmatni sotib olish istagi yo‘q.

- *Uchinchi daraja.* Bu darajadagi reklama potentsial iste’molchining e’tiborini tortadi, u qiziqadi va mahsulot haqida ko‘proq ma’lumot olishga qiziqadi. Biroq, reklama syujeti xotirada saqlanadi, lekin mahsulotning o‘zi emas, shuning uchun mahsulotni sotib olish istagi paydo bo‘lmaydi.

- *To‘rtinchi daraja.* Inson xotirasida reklama syujetini ham, reklama qilingan mahsulot yoki xizmatni ham saqlab qoladi. U sotib olish haqida o‘ylaydi, lekin u hali ham o‘ylash, mahsulotni yaxshiroq o‘rganish, hamma narsani tortish va bir qarorga kelish kerak.

- *Beshinchi daraja.* Reklama iste'molchida ijobiy, rang-barang his-tuyg'ularni, kuchli qiziqish va tovarlarni iloji boricha tezroq sotib olish istagini uyg'otadi.

- **Manbalar**

1. .L.Beknazarova M.Maxmudova B.Shodiev Ijtimoiy -psixologik treningT.: Tafakkur qanoti 2016 -97 b2.Karimova V.M Ijtimoiy -psixologiya asoslari T.:O'qituchi 19943 Karimova V.M Ijtimoiy -psixologiya va ijtimoiy amaliyot T.:Universitet 1999

2. Психология рекламы“. psychologiya.com.ua. 2019-yil 6-yanvarda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2019-yil 5-yanvar.

3. Психология рекламы. Что такое «Психология рекламы»? Понятие и определение термина «Психология рекламы» – Глоссарий | Onlayn-jurnal Psychologies“ (ru). www.psychologies.ru. 2019-yil 5-yanvarda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2019-yil 5-yanvar.

4. Краткая история развития рекламы | SGU — Saratovskiy gosudarstvenniy universitet“. www.sgu.ru. 2019-yil 5-yanvarda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2019-yil 5-yanvar.

3.2. Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya, tabiiy va ijtimoiy fan sifatida.

Ko'hna va xamisha navkiron mamlakatimiz uchun ijtimoiy tarakkiyot psixologik nukta nazardan idrok kilinsa, mantikiy taxlil etilsa, xalkimizning etnopsixologik bilimlardan ta'lim va tarbiya jarayonida foydalanganligi, xarbiy yurishlarda jangchilarga psixologik ta'sir O'tkazganligi, ularda ishonch va e'tikod xissi uygotganligi, muomalaning verbal va noverbal kurinishlarini amaliyotda kullanganligi, O'rta asrlarning Forobiy, Beruniy, Xorazmiy singari zabardas olimlarining ijodiy maxsullaridan tortib to XX asrning 30-yillari oralig'ida ilmiy tadqiqotlar

qilinganligi bunga isbot talab qilinmaydigan xakikatdir. O'zbekistonda oliy maktablarda psixologiya o'quv fani sifatida 1928 yildan ukitib kelinmokda. (Xuddi shu davrda L.S.Vigotskiy O'rta Osiyoda, O'zbekistonda ommaviy ma'ruzalar o'qiganligi mazkur jaayonni tezlashtirgan asosiy omil bo'lganligiga xech shak-shbxa yo'q»). Psixologiya fanining ijtimoiy xayotda nufuzi xar soniya

sayin ortib bormokda. Shu tufayli pedagogika insitutlari va bilim yurtlarida uni o‘qitish yulga kuyila boshlandi. Mazkur soxa buyicha yukori malakali mutaxassislar tayyorlash maqsadida Urta Osiyo Davlat Universitetida 1938 yilda (Hozir Milliy Universitet) logika va psixologiya bulimi ochildi. 50-yillarning 2-yarmidan boshlab pedagogika insitutlarida va bilim yurtlarida psixologiya bulimlari ochildi. Ayniqsa qisqa muddatli 15 va 9 oylik ommaviy psixologlar tayyorlash kurslarining ommaviylashuvi psixolog-mutaxassislarga extiyojning kuchayganligini bildiradi. Hozirgi davrda respublikamizning barcha oliy maktablari va o‘quv yurtlarida, xattoki maktablarida psixologik bilimlar aloxida e’tibor bilan o‘qitilmoqda.

Mamlakatimizda oliy ta’lim ko‘p bosqichli tizimga (bakalavriat, magistratura, aspirantura, doktorantura) o‘tish munosabati bilan psixologiya fanini o‘qitishning O‘ziga xos tashkil etishni takozo etmokda, demak, talabalarga bu soxa buyicha bilim berish ularda kasbiy kunikma va malakalarni shakllantirishni takomillashtirishuchun kuyidagi yirik yo‘nalishlarda ijodiy psixologik-pedagogik izlanishlarni amalga oshirish lozim.

1. Psixologiya fanining metodologik muammolari va ularning talqini.
2. Psixologiyaning nazariy materiallari va ularning taxlili.
3. Psixologiya o‘qitishda etnopsixologik mexanizmlardan foydalanish.
4. Uning ommaviy talqini, tadbikiy jabxalarini mukammallashtirish:
 - a) amaliyot, praktikum, laboratoriya mashg‘ulotlari sifat darajasini ko‘tarish.
 - b) diagnosik, prognosik metodikalar xamda testlardan foydalanish.
 - c) Individual va ijtimoiy treninglarni ommaviylashtirish.
5. O‘qitishning maxsuldor, faol va innovasion metodlarini ta’lim tizimiga yoyish.
6. Psixologiya o‘qitishda gumanizasiya – assosianizm, psixoanaliz, kognitivizm, geshtaltpsixologiya, empirizm, gumanisik psixologiya va boshka yo‘nalishlarni ilmiy metodologik, ilmiy nazariy va amaliy jixatlardan nukson kidirmasdan, balki ularning eng okilona, tarakkiyparvar tomonlarini amaliyotga tadbik etish tavsiyanomasini ishlab chiqish zarur.

Jahon psixologiyasida yaratilgan metodlar, metodikalar, teslar, anketalar,

zamonaviy apparatlar, laboraoriya mashgulotlari O'tkazish insruksiyasi, trening, kompyuter dasturlari, praktikum, psixologik kabinetlardan foydalanish uslubi va qo'llanmalarni maxalliy sharoitga moslashtirish va uni sinab ko'rishni keng yo'lga qo'yish orkali. Insonning muayyan xususiyatlarini to'la ochish imkoniyatiga erishish. Psixologiyaningpredmeti va obykti mavxum shaxs, xodisa, xulk-atvor, faoliyat va muammoga qaratilmasligi balki real inson, ma'lum yosh, aniq jins xususiyatlari yuzasidan ma'lumot berishga yunaltilganligi ayni muddaodir. Ana shu jarayondagina tabiatgava jamiyatga munosabat shaxs bilan favkulotdagi vaziyat bilan O'zviy boglab o'rganish imkoniyatini yaratadi. Nazariy muammoni amaliy turmush bilan alokasini okilona tushuntirish va yakkol namuna keltirish orkali ularga sharx berish talqinini jonlantiradi, talabani insoniy fazilat sifat va xislatlardan andoza olishga yetaklaydi. Psixologiya prinsiplari mavzuni o'qitishda va uning determinatorlari ong va faoliyat birligida O'zviylik, uygunlashuv O'zaro aloka etuvchanlik xususiyatlari tugrisida tarakkiyotning psixologik tabiati, unda obyektiv va subyektiv shart-sharoitlar xamda omillar ularning boshqichlari usishi (biologik) rivojlanish (psixik), kamolot, tarakkiyot yuzasidan dolzarb yakkol muammolar moxiyati bilan boglab axborot berish fanning tadbikiyiligini kuchaytirishga xizmat kiladi. Ong va uning psixologik tavsifi tugrisida ma'lumot berilayotganda inson ongi mavjudot deyish bilan cheklanmasdan, balki u ongsizlik ongoslilik va onglilik xolatlarini munosabatlari, funktsiyalari O'zgarishi ularning O'zaro O'zluksiz ravishda urin almashtirib turishini ta'minlashni ta'kidlab utish muammolaridan ayrim chigalliklarga yordam beradi. Zamonaviy kadrlar oldiga kuyiladigan eng muxim vazifalardan biri – malakali mutaxassislar sifatida O'zligini O'z kobiliyatlari, individualligi, shaxsiy fazilat xamda xislatlarini bilgan tarzda atrofdagilar mexnatini okilona tashkil etish va ijtimoiy foydali mexnatning boshka soxalarida iktidorli kasb soxibi sifatida faoliya kO'rsatishdir. Bu urinda inson ruxiyati konuniyatlarini urganuvchi psixologiya fanining urni va roli benixoya kattadir.

XXI asrda juda kuplab davlatlarda bO'lgani kabi dunyo xaritasida munosib urin olgan musakil O'zbekistonda xam barcha soxalarda tub isloxotlar boshlandi. Bu isloxotlarning barchasi inson omilini xar kachongidan xam yukori saviyaga kutarib,

uning kuchi, idroki saloxiyati, ruxiy xamda ma'naviy barkamolligini bevosita tarakkiyot, rivojlanish va sivilizatsiya bilan O'zviy bogladi. Bunda inson va uning mukammalligi, O'z usida ishlashi, O'z mukammalligi xususida kaygurishi muammosi xar kachongidan xam dolzarb masalaga aylandi. Yangi davr xar bir insondan O'z ichki imkoniyatlarini adekvat bilish, shu bilimlar zaxirasi bilan yakinlarni va xamkasblarni psixik dunyosini bilishni talab kilmokda. Buyuk Sukrot O'z davrida «O'z-O'zingni bil» degan shiorni urtaga tashlagan edi.

Yangi davr bu bilimlar yoniga «O'z yoningdagilarni va ularning kilayotgan ishlarini xam bil» degan shiorni xar kachongidan xam dolzarb kilib kuydi. Ayni shu muammoniyechishda Hozirgi zamon psixologiya ilmi va amaliyotining roli benixoyat kattadir.

Shuning uchun xam nafakat psixologiyadan mutaxassislar tayyorlaydigan bilim dargoxlarida, balki barcha bilim dargoxlarida, xattoki yangi tipdagi maktablar – liseylar va kollejlarda xam psixologiyadan saboq berish rejalashtirilganligi sababli pedagogika fakultetining «pedagogika va psixologiya» xamda maktabgacha tarbiya mutaxassislari tayyorlanadigan guruxlarda psixologiya o'qitish metodikasi fani kiritilgan. Mazkur kursning asosiy maqsadi bulajak pedagogpsixologlar uchun zaruriy tavsiyalar – psixologiyadan Ma'ruzalar amaliy mashgulotlar, laboratoriya mashgulotlari tashkil etish metodikasi – ya'ni ularni yangi pedagogik texnologiya asosida qanday tashkil etish kaysi ilgor usul va vositalardan foydalanilsa, samaradorlikka erishish mumkinligi talabalar bilan birgalikda urganiladi, talabalar bilimini baxolash, pedagogik amaliyot davomida olib boriladigan ishlar, talabalarning musakil ishlarini tashkil etish haqida ma'lumotlar beriladi. Bularning barchasi bulajak pedagog-psixologlar uchun O'z ish faoliyatlarini tashkil etishda katta yordam beradi, ta'lim jarayonini, darsdan tashkari talabalar faoliyatini to'la va okilona boshkara olishlariga kumaklashadi. Bu vazifalarni mukammal egallash ayniksa bulgusi pedagoglar uchun zarur. Chunki O'qituvchilik kasbi barcha kasblarning onasidir – ya'ni O'qituvchi barcha kasb egalarini tarbiyalaydi. O'qituvchi maktabdagi ta'lim – tarbiya jarayonining asosiy tashkilotchisidir. Ta'lim-tarbiya davriy xodisa emas, u muttasil davom etadigan uzluksiz jarayondir. O'qituvchi o'quvchilar uchun xamma

joyda ibrat bulishi zarur. U o'z fanini yaxshi bilishi bilan birgalikda o'quvchilarning psixologiya va yosh xususiyatlarini, individual xususiyatlarini yaxshi bilishi, tarbiyaning kulay va samarali usullarini qo'llashda psixologik bilimlarga tayanishi zarur. Bola ruxiyatini bilmasdan turib ularning kalbiga yul topa olmaydi, bolalar bilan mulokotda bulish malakasini egallash, ularni faol va musakil, ijodiy fikrlashga urgatish, kobiliyatlarini shakllantirish uchun psixologiyani bilish talab qilinadi va bulajak pedagoglar bu urinda psixologiyadan olgan bilimlar tizimiga suyanadilar. Ota-onalar bilan ishlashda xam psixologik bilimlar yordam beradi. Nafakat ota-onalar, balki atrofdagi boshka kishilarga xam psixologik bilimlarni targib etish zarur. Chunki kishilar o'z xayot va faoliyatini o'zaro mulokotsiz tashkil etolmaydilar. Mulokotlar davomida xam xar bir shaxs o'z sherigining (O'qituvchi – O'quvchining, raxbarxodimning, mutaxassis – o'z xamkasblarining, er-xotinning, xotin-yerning, aka-ukaning va x.k.) psixologik xolatini, qiziqish va extiyojlarini, kobiliyat va imkoniyatlarini tugri baxolay olishi, uning urniga o'zini kuya bilishi, «sherigi» ning yosh xususiyatlarini xam xisobga olishini bilishiga psixologiyadan berilgan bilimlar yordam beradi. Yosh mutaxassis – pedagog-psixologlarga bu borada nimalarga e'tibor berishlari zarurligini mazkur kurs bilan tanishish davrida bilib boradilar.

Psixologiya o'qitish metodikasi fanini urganishda ma'ruzalar laboratoriya va amaliy mashgulotlar tashkil etiladi. Ba'zi mavzular musakil urganish uchun tavsiya etiladi – bulaning barchasi bulgusi psixolog – pedagoglarning o'z soxalarini mukammal egallash va olgan nazariy bilimlarini amaliyotda muvaffakiyat bilan qo'llashlariga yordam beradi.

Oila ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar obykti sifatida.

Ijtimoiy psixologiyada oilaga xos psixologik jarayonlar, oila a'zolarining bir-birlariga munosabatlari, nikohdagi o'zaro moslik masalalari, oilaviy mojarolarning psixologik omillari, oilada bola tarbiyasining ijtimoiy psixologik metodlari o'rganiladi.

O'zbekistonda o'tkazilayotgan ijtimoiy psixologik tadqiqotlar asosan oila va oilaviy munosabatlarga bag'ishlangan. Chunonchi, birinchi ijtimoiy psixologik tadqiqot ham 70- yillarning oxiri 80- yillarning boshida I. Yoqubov tomonidan o'tkazilgan bo'lib, u oilaviy munosabatlarning barqarorligi va er-xotin ijtimoiy

rollarining muvofiqligini ta'minlovchi sosial-psixologik omillarni o'rgandi. Tadqiqot natijasida,- shu narsa aniqlandiki, oila a'zolarining rollar borasidagi muvofiq o'zaro munosabatlari oilaviy xamjihatlikning muhim shartidir. Oilaviy majorolar esa, asosan hozirgi zamon o'zbek ayolining ijtimoiy mehnat bilan bandligi hamda oilaviy munosabatlarda eskilik sarqitlarining saqlanib qolganligidadir.

G'.B.Shoumarov va YE.A. Morshinalarning (1986) tadqiqotlarida esa oilada bolalar tarbiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy-psixologik omillar o'rganildi, chunonchi, unda o'ziga xos milliy va an'anaviy o'zaro munosaoat xususiyatlarining o'rni belgilandi.

Oilaviy munosabatlar psixologiyasi xususida o'tkazilgan muhim tadqiqotlardan biri N. Sog'inovning o'zbek oilasiga xos bo'lgan nikoh va oila munosabatlari - nikohdan qoniqish, nikoh motivlari, oila qurishning o'zbeklarga xos bo'lgan yosh xususiyatlari, yosh o'zbek oilalaridagi psixologik mojarolar va ajralishlarning sabablarini sistematik tarzda o'rgangan ilmiy ishidir. Bu tadqiqotda ilgari hech o'rganilmagan ilmiy ma'lumotlar to'plandiki, ularga ko'ra, o'zbek oilasining qurilishiga sabab bo'ladigan asosiy motiv—bu "Farzandli bulish", (birinchi o'rinda), ikkinchi o'rinda "Jamoatchilikning gap-so'ziga qolmaslik", uchinchi o'rinda "Ota-ona va qavmi-qarindoshlarning istaklarini bajo etish" va hokazolar aniqlandi. N.Sog'inovning to'plagan ma'lumotlari yosh oilalar, mojaroli oilalar va yoshlar tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lganlar uchun muhim ilmiy yo'l-yo'riqdir.

Bundan tashqari, oxirgi yillarda katta guruhlar psixologiyasiga oid qator tadqiqotlar o'tkazildi. Masalan, V.M.Karimovanning o'zbek xotin-kizlari ijtimoiy tasavvurlarining o'zgarishi mexanizmini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqoti (1987), E. Usmonovning o'zbek ayollarining suisidal (ya'ni o'z-o'ziga o't qo'yish) xulq-atvorining ijtimoiy-psixologik sabablarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqoti (1993), YE. No'monovanning o'zbek oilalaridagi reproduktiv ustanovkalarining xususiyatlariga bag'ishlangan, M. Zokirovanning erkak va ayollardagi rollar hakidagitasavvurlarning o'ziga xosligini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqoti, M.Toshpo'latovning o'zbek yoshlaridagi ijtimoiy xulq-atvorning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi o'ziga xos qirralarini o'rganishga qaratilgan ishlari va boshqalar shular jumlasidandir. Mazkur

tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bizning hududimizda hamoila-nikoh munosabatlari yil sayin o'zgarib bormoqda. Bu boradagi o'zgarishlarga:

2) oilaning jamiyat oldidagi funksiyalarining o'zgarib borishi; 2) oila a'zolari sonining va tug'ilishning kamayishi, murakkab ko'p oilali tipdan, alohida mavjud bo'lgan alohida oilalar tipiga aylanib borayotganligi; 3) oilaviy munosabatlar tizimida er va xotin funksiyalarining o'zgarib, oilaviy rollar haqidagi ijtimoiy tasavvurlarning o'zgarib borayotganligi; 4) iqtisodiy inqirozlarning oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarga ta'siri; 5) ayollardagi reproduktiv ustanovkalarining o'zgarib borayotganligi kabilarni kiritish mumkin. Bu tadqiqotlar natijasida yaqin kelajakda yangi etnopsixologik konsepsiya shakllanadi va bu respublikamizdagi ilmiy ishlarning rivojiga o'z hissasini qo'shadi.

Oila va nikoh borasida o'tkaziladigan tadqiqotlarda jahon va hamdo'stlikdagi davlatlarda o'tkazilgan izlanishlar, ulardan olingan natijalar va metodikalardan foydalanish mumkin. Ayniqsa, Sankt-Peterburg, Boltiqbuyi respublikalarida oila masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'plab o'tkazilgan bo'lib, ularning tajribasidan biz ham keng foydalanishimiz kerak. Chunki o'sha hududlarda ro'y berayotgan ko'plab ijtimoiy jarayonlar, xususan, oilaviy munosabatlar borasidagi muammolar bizning jumhuriyatimizga ham taal-luqli. Masalan, ayollarning ijtimoiy mehnatda bandligi tufayli ularda oila, unda xotin kishining o'rni, roli haqidagi tasavvurlarning o'zgarishining o'zi butun psixologiyani qayta qurilishiga sabab bo'lmoqda. Lekin ikkinchi tomondan, demokratiya va erkinlik sharoitida yillar davomida taqiqlanib kelgan eski qadriyatlarimiz, birinchi vavbatda, dinning hayotga kirib kelishi, umuman oilaviy munosabatlarga shunday ta'sir ko'rsatmoqdaki, ko'pchilikda "endi ayol kishi an'anaviy o'z o'rnini egallarmikin?" degan tasavvurlar ham paydo bo'lmoqda. Ammo, hozirgi rivojlangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar sharoitida moddiy ishlab chiqarishni xotin-qizlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ham ilmiy tadqiqotlar odamlar ongidagi ana shunday qarama-qarshiliklarning psixologik yechimini topgan holda oila va nikox tizimiga psixologik yordam ko'rsatishi zarur. Shaharlarda va yirik aholi punktlarida "oila xizmati" shoxobchalarini tashkil etish zarurki, ular bir tomondan, oila va nikoh borasidagi ilmiy muammolarni

tadqiq qilib, ularni hayotda qo'llasa, ikkinchi tomondan, yoshlarga, oilasiz odamlarga, ziddiyatli oilalarga bevosita psixologik xizmatlar ko'rsatishi kerak. Oilaviy munosabatlar sohasidagi alohida tadbqiqiy tarmoq bu yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashdir. Bu ish bizning o'lkamizda ham alohida ahamiyatga ega bo'lib, yangilik bilan eskilik qarama-qarshi kelayotgan sharoitlarda ayniqsa muhimdir. O'smirlik va o'spirinlik yillarida shakllanadigan attraksiya hodisasi, ya'ni shaxslarning bir-birlariga emosional bog'lanishlari — do'stlik sevgi hislarini tarbiyalash, ana shunday tarbiyaga shart-sharoitlar yaratish bizning sharoitlarimizda yangi va kelajagi porlok sohalardandir.

Insoniy munosabatlar shunday o'zaro ta'sir jarayonlariki, unda shaxslararo munosabatlar shakllanadi va namoyon bo'ladi. Bunday jarayon dastlab odamlar orasida ro'y beradigan fikrlar, his-kechinmalar, tashvishu-quvonchlar almashinuvini nazarda tutadi. Odamlar muloqotda bo'lishgani sari, ular o'rtasidagi munosabatlar tajribasi ortgan sari ular o'rtasida umumiylik, o'xshashlik va uyg'unlik kabi sifatlar paydo bo'ladi, ular bir-birlarini bir qarashda tushunadigan yoki "yarimta jumladan" ham fikr ayon bo'ladigan bo'lib qoladi, ayrim hollarda esa ana shunday muloqotning muloqotning tig'izligi teskari reaksiyalarni — bir-biridan charchash, gapiradigan gapning qolmasligi kabi vaziyatni keltirib chiqaradi. Masalan, oila muhiti va undagi munosabatlar ana shunday tig'iz munosabatlarga kiradi. Faqat bunday tig'izlik oilaning barcha a'zolari o'rtasida bo'lishi mumkin (ona-bola, qaynona-kelin va hokazo).

Shaxslararo munosabatlarni o'rganish psixologiya fanida eng dolzarb muammolardan hisoblanadi. Chunki inson shaxsining eng nufuzli va yetakchi faoliyatlaridan biri bo'lgan muloqot va u orqali o'zaro munosabatlar odamlar orasida umumiylik, o'xshashlik, uyg'unlik kabi sifatlar paydo bo'lishiga olib keladi. Ayniqsa, oila muhitida shaxslararo munosabatlarning, chunonchi, ota-ona va farzand orasidagi munosabatlarning o'ziga xos tomonlari shaxsning hayoti, faoliyatining samarasi va mazmuniga bevosita ta'sir etadi.

Sharq madaniyati va ma'naviyati shu qadar noyob, betakror va jozibali bo'lib, buning asosiy sabablaridan biri o'zbek oilasining betakror muhiti, undagi an'analar, rasm-rusmlar va qadriyatlarning barhayotligidadir. Zero har qanday oila inson taqdiri

va kamolotini, kelajagini belgilab beruvchi omil ekanligi bilan xarakterli hisoblanadi. Ayniqsa, undagi an'analar, milliy qadriyatlar ma'naviy boy, axloqan yetuk, intellektual rivojlangan yuqori bilimli, jismonan baquvvat, har tomonlama kamol topgan shaxsni, ya'ni sog'lom avlodni tarbiyalash, voyaga yetkazishda ularning o'rni va ahamiyati kattadir.

Demak, oila-hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga kelajak nasl qanday inson bo'lib yetishishiga ta'sir ko'rsatadigan katta tarbiya o'chog'idir.

Oila farovonligi-milliy farovonlikning asosidir. Oilada eng avvalo: halollik, rostgo'ylik, mehr-oqibat, or-nomus, sharmu-hayo, mehnatsevarlik kabi insoniy fazilatlar shakllanadi. Sharqda qadim-qadimdan oila muqaddas Vatan sanalgan. Agar oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, mahallada tinchlik va osoyishtalik hukm suradi.

Oila va bola tarbiyasi muammosi hamma vaqt dolzarb masala bo'lib kelgan. Oila muhiti qanchalik axloq-odobning madaniyat qoidalari va milliy qadriyatlari asosida tashkil topgan bo'lsa, bola shaxsining to'g'ri shakllanishi uchun shart-sharoit yaratilsa, shaxs shunchalik barkamol, komil inson bo'lib yetishadi.

O'zbek oilasidagi an'anaviy ta'lim-tarbiya namunalarini farzandlarimizga amaliy tarzda o'rgatib, oilaviy munosabatlar madaniyatini yuksaltirishga da'vat etib shu orqali ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni oqilona tashkil etishga yordamlashish hammamizning vazifamizdir. Yosh avlodga ma'naviy, axloqiy tarbiya berishning yo'llari va vositalari xilma-xil bo'lib, bular ichida yoshlarni xalqimizning milliy an'analari ruhida tarbiyalash alohida o'rin tutadi.

Haqiqatdan ham, yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarning ijodchisi bo'lishi bilan birga asrlar davomida yaratilgan bu ma'naviy boyliklar yana xalq manfaatiga xizmat qiladi. Milliy an'analar xalqimizning ana shunday ma'naviy boyliklaridan biridir.

Ma'lumki, an'analar muhim ijtimoiy hodisa bo'lib, kishilarning odatlari, yurish-o'tirish qoidalari, axloq normalari bo'lib, asrlar davomida yashab kelsada, avloddan-avlodga o'tar ekan, mazmuni yanada boyiydi va insoniyat donishmandligining ifodasi sifatida xalq pedagogikasiga aylanadi. Bu donishmandlik

odamlarning turmushi, his-tuyg'ulariga singib, ularning shunchaki qarashlari va ideallarigina emas, shu bilan birga, ijtimoiy ong formasi ham bo'lib qoladi. Ularda odamlarning dilidagi, ko'nglidagi, psixologiyasidagi eng ezgu orzu istaklari o'z ifodasini topadi.

O'zbek xalqi, mamlakatimizdagi boshqa qardosh xalqlar kabi yoshlarga axloq tarbiyasini berishda o'zining azaliy an'analarga ega bo'lgan. Bizning hozirgi kundagi vazifamiz esa, o'tmishda avlodlar tomonidan yaratilgan eng yaxshi an'analarni o'rganish va hayotimiz talablariga mos holda rivojlantirishdir.

Qadimiy, tarixiy manbalar, xalq og'zaki ijodi materiallari, sharq klassiklarining ta'lim-tarbiyaga oid asarlarini sinchiklab o'rganish shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalqi qadim zamonlardan boshlab farzandni tarbiyalash sohasida o'ziga xos an'analarga ega bo'lgan. Ota-onalarning bolalarni sevishi, o'z navbatida farzandlarning ota-onani astoydil hurmat qilishi oila tarbiyasining ko'rki bo'lib hisoblangan.

Sharq mamlakatlarida ayniqsa, ota-onalarning shaxsiy namunasi farzand tarbiyasining eng muhim usullaridan biri hisoblangan. Shunga ko'ra, o'g'il bolalar yurish-turishi, o'zaro muomalasi, yerga ishlashi va kasb egallashda otasiga o'xshashlikka harakat qilgan. Ota kasbini egallash yaxshi tarbiyaning natijasi hisoblangan. Qizlar esa uyni saranjom-sarishta tutish, turli taomlar tayyorlash, to'qish va tikish, mehmon kutish kabi ishlarda onasiga o'xshashga harakat qilganlar. An'anaga ko'ra, farzandlar yurish-turishi va o'zaro munosabat qoidalari, yoshlarning ota-ona va kattalar oldidagi burchi, mehnati, kasb-kori va ularning inson hayotidagi roli haqidagi dastlabki tushuncha va tasavvurlarni oilada olganlar. Agar o'g'il bolalarga oila tashvishi bilan yashash, uning shon-shuhrati uchun kurashishi, yoshlikdan biror kasbning boshini tutish, har qanday mehnatga tayyor turish kabi sifatlar sindirilsa, qizlarga esa kattalarni hurmat qilish, ota-onalarning so'ziga quloq solish har doim nazokatli va shirin so'z bo'lish, ota-yoki boshqa katta kishilar uyga kirib kelishganida o'rnidan turib qarshi olish kabi odob va ma'naviy hayot qoidalari oilada o'rgatilar edi.

Hayot tajribasini ko'rsatishicha, jamiyatning ravnaqi, gullab-yashnashi, farovon hayotning asosiy mezonini axloq-odob bo'lib hisoblangan. Shuning uchun ota-

bobolarimiz oilaga, oilada bola tarbiyasiga, ularning ma'naviy kamoliga, axloqiga katta e'tibor berib kelganlar.

Demak, jamiyat mustahkam, ma'naviy va axloqiy jihatdan sog'lom oila bo'lishidan manfaatdordir. Shunday ekan, kattalarning farzand tarbiyasi yuzasidan mas'uliyatini, salohiyatini kuchaytirish, ularning pedagogik layoqatini oshirish, oilaviy va ijtimoiy tarbiya birligini ta'minlash davr talabidir. Oiladagi nosog'lom muhit juda ko'p illatlar qatori, odamning o'z salomatligi holatiga bo'lgan munosabatini salbiy tomonga o'zgartirib yuborishi mumkin. Bunday o'zgarishlarning ham turlicha sabablari bor. Masalan, agar oila a'zolari ma'lum sog'lom turmush tarziga o'rgangan bo'lsalar ham, biror sabab bilan shu oilada nizo, janjal kelib chiqsa, bu holat barcha oila a'zolari tafakkurining salbiy tomonga o'zgarishiga olib keladi. Bu o'z navbatida umuman faollikning pasayishini keltirib chiqaradi. Demak, o'zaro muomaladagi sog'lom ruhiyat, samimiyat mavjud ijobiy odatlarning barqarorligini kafolatlaydi

4-mavzu. Ta'limda tatbiqiy ijtimoiy psixologiya. (2 soat)

Reja:

4.1. Ta'limda tatbiqiy ijtimoiy psixologiya.

4.2. Pedagog faoliyatida tatbiqiy ijtimoiy psixologiya.

4.1. Ta'limda tatbiqiy ijtimoiy psixologiya.

Hozirgi vaqtda na ijtimoiy amaliyotning turli sohalarida (siyosat, iqtisod va h.k.), na psixologlar, ijtimoiy xodimlar, siyosatshunoslar, sosiologlarni tayyorlash jarayonida Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyasiz uzoqqa borib bo'lmazligi yaqqol ko'zga tashlanyapti. Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya ikki xil maqsadga ega:

- birinchidan, u talabalarning ijtimoiy-psixologik diagnostika, konsultasiya berish va psixotexnologiyalar ko'nikmalarini egallashlari uchun mo'ljallangan bo'lib, seminar mashg'ulotlarining bir turi hisoblanadi;
- ikkinchidan, u Tadbiqiy ijtimoiy psixologlarga harakat qilish uchun qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning rivojlanishi bejiz emas. Gap shundaki, inqiroz davrida fundamental fanni moliyalashtirish qisqarganda olimlar

bozor manbalari – shartnoma asosidagi amaliyotga murojaat qiladilar. Shu ma'noda, Rossiya ijtimoiy psixologiyasi uchun 90-yillar kasbiy faoliyatning, ilmiy tadqiqot metodlarining mavjud qadriyatlarini, normalari va tamoyillarini hal qiluvchi qayta baholashni talab etadigan burilish nuqtasi bo'ldi. Institutlar, universitetlar va tadqiqot markazlari tijorat yo'llariga o'tmoqda.

Jamoatchilik fikrini o'rganish, siyosatchilarga konsultasiya berish, treninglar o'tkazish, imidjmeckerlik va boshqa ko'plab psixotexnologiyalar ommalashib ketdi. Biroq, bularning barchasi ko'pincha maxsus ijtimoiy va psixologik tayyorgarlikka ega bo'lmagan mutaxassislar tomonidan professional bo'lmagan tarzda amalga oshiriladi. Paradoksal vaziyat vujudga keldi: bir tomondan, ijtimoiy buyurtma berish va ijtimoiy psixologiyani amaliyotda qo'llash bilan bog'liq bo'lgan shov-shuvlar, ikkinchi tomondan, ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar va konsultasiyalar natijalari sifatining pastligi kuzatiladi.

Bu ziddiyatni bartaraf etish – Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifalaridan biridir.

Shuni aytish kerakki, Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaga bag'ishlangan o'quv qo'llanmaning ikkinchi qismi bo'shliqdan yaratilmagan.

G. M. Andreyevaning asarlarini, xususan, konkret ijtimoiy tadqiqotlar metodikasi (M., 1972) bo'yicha taniqli ma'ruzalarini; YE. S. Kuzmin va V. S. Semenovning ijtimoiy psixologiya metodlari haqidagi kitobni (L., 1977) hamda sosiolog V. A. Yadovning "Sosiologik tadqiqotlar: metodologiya, dastur, metodlar" (M., 1987) va 1976 yilda chop etilgan "Sosiologning ish kitobi" ni eslash kifoY. Aniq ijtimoiy- psixologik hodisa mavjud. Bu hodisani o'rganish mumkin bo'lgan metod va metodikalar mavjud. Aynan shuni amaliy psixolog bilishi kerak. U tavakkaliga baliq tutadigan baliqchiga o'xshab qolmasligi kerak: to'rga qanday baliq tutilsa, u kichik yoki katta bo'ladimi, hammasini ushlaydi. Tajribali baliqchi ma'lum to'r bilan ma'lum baliqni ushlaydi. Amaliy psixolog ham xuddi shunday qilishi kerak. Faqat to'r va baliqlar o'rniga u murakkabroq narsa va hodisalar bilan shug'ullanadi. Ijtimoiy-psixologik diagnostikaga keladigan bo'lsak, bunda hodisaning o'zidan kelib chiqish kerak, faqat o'rganilayotgan ijtimoiy-psixologik hodisa tabiatini puxta bilish,

pirovardida, adekvat metodikani topish yoki yaratishga imkon beradi. Biroq ijtimoiy psixologiya sohasida mutaxassis bo'lmaganlar o'rganilayotgan hodisa nazariyasini e'tiborga olmay, boshqa, sof empirik yo'lni tutadilar. Ular taxminan shunday fikr yuritadilar: "Asosiysi metodikalarning borligi. Ularni ishga tushirib, empirik materialni to'plash mumkin va natijada nimadir paydo bo'ladi". Bunday ijtimoiy psixolog "qurollangan va juda xavfli". Buning oldini olish uchun mutaxassislarni tayyorlash lozim, bu esa ijtimoiy-psixologik diagnostikaga oid tegishli adabiyotlar mavjud bo'lgandagina mumkin bo'ladi. Ijtimoiy-psixologik konsultasiya berish va ta'sir psixotexnikasi ham bundan mustasno emas. Bu masalalarga oid adabiyotlar nihoyatda kam. Biroq hozir bu bo'shliq intensiv ravishda to'ldirilmoqda. Bunga oila, siyosiy va tashkiliy konsultasiya berish ishlari kiradi. Ijtimoiy psixotexnologiyalarga kelsak, bu masala bo'yicha ko'plab, asosan tarjima qilingan xorijiy adabiyotlar va ayni paytda mahalliy mualliflarning nashrlari chop etilgan. Biroq Tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya bo'yicha ham diagnostika, ham konsultasiya berish, ham ta'sir qilish psixotexnikasini birlashtiradigan darslik hali tayyorlanmagan va chop etilmagan [2]. Mualliflar jamoasi bunday nashrni tayyorlash uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oldi. Shu bilan birga, biz qabul qilingan qadamning murakkabligi va xavfliligini to'liq anglaymiz.

Murakkablik va xavf diagnostika, konsultasiya berish va ta'sir qilish psixotexnikasini birlashtiradigan yagona nazariyaning yo'qligi bilan bog'liq. Hozirgi kunda Tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya sohasidagi muammolar bartaraf etilmagan. Buning asosiy sababi shundaki, qiyosiy Tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya yaratilmagan. Gap shundaki, chet el metodikalarini ularning moslashuviz qo'llash (ekologik va konseptual validlik) jiddiy xatolarga, ma'lumotlarning obyektivlik ko'rinishiga olib keladi.

Hukumatni har tomonlama xursand qilish istagi amaliy mutaxassislar tomonidan bartaraf etilmagan. Ayniqsa saylov oldidan. Xususan, bu siyosiy partiyalar va yetakchilar reytingi haqida jamoatchilik fikrini o'rganishda yaqin o'tmishda yaqqol namoyon bo'ldi. Olingan ma'lumotlar haqiqatdan yiroq edi. Ilm o'rniga bu tashviqot bo'lib chiqdi. Bu nafaqat siyosiy qarama-qarshiliklar, sosiologlar va ijtimoiy

psixologlarning layoqatsizligi, balki kasbiy etikaning buzilishi, nopoklik bilan ham bog‘liq. G‘arb Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyasi ham inqiroz holatida. Lekin bu inqiroz boshqacha. U boshqalarning xatolaridan o‘rganish va o‘zi xato qilmaslikni bilish foydali bo‘lgan boshqa sabablarga ko‘ra paydo bo‘ladi.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaga bag‘ishlangan darslikning ikkinchi qismi o‘z mohiyatiga ko‘ra vakolatli xarakterga ega, chunki u Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning asosiy muammolarini ochib berishga bo‘lgan yagona konseptual yondashuvga asoslangan. Mualliflar fragmentar bo‘lmagan, “qiyqimli” bilimlarni emas, balki Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya haqida yaxlit, tizimli ko‘rinishni berishga harakat qilganlar. Shu bilan birga Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning nazariy asoslarini ishlab chiqishga alohida e‘tibor qaratildi. Gap shundaki, ijtimoiy-psixologik diagnostika, konsultasiya berish va ta’sir ko‘rsatish psixotexnikasi sohasidagi inqirozni bartaraf etishning real imkoniyati aynan shunda ko‘rilmoqda.

O‘quv qo‘llanmaning ikkinchi qismi quyidagi asosiy bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

- aniq hodisalarning ijtimoiy-psixologik diagnostikasi;
- turli sohalarda ijtimoiy-psixologik konsultasiya berish;
- ta’sir qilish psixotexnikasi.

Ijtimoiy-psixologik diagnostika bo‘yicha materiallar quyidagi sxema bo‘yicha ochib beriladi:

1. Ijtimoiy-psixologik hodisaning operativ ta’rifi.
2. Ushbu hodisaning indikatorlari (ko‘rsatkichlari).
3. Ko‘rib chiqilayotgan ijtimoiy-psixologik hodisani o‘rganishga mos bo‘lgan psixodiagnostik metodikalarning izohli bayoni, metodikalarning qisqacha tavsifi (ishonchlilik, validlik, barqarorlik, tanlab olish, mualliflik va boshqalar).

Mualliflar jamoasi darslik muhokamasida faol qatnashgan va o‘z mulohazalari bilan uning mazmunini yaxshilashga yordam berganlarga minnatdorchilik bildiradi. Muallif jamoasi darslik matnini kompyuterda terishni amalga oshirgan O. V. Vasinadan alohida minnatdor.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya – bu ijtimoiy psixologiyaning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, jamiyat faoliyati tizimidagi amaliy muammolarni hal etishga qaratilgan.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya faoliyatning bir nechta jihatlari bilan tavsiflanadi: ijtimoiy amaliyot va nazariya, shuningdek, o‘quv fanlari va qo‘llanmalar.

Albatta, bu bo‘linish shartli. Biroq u “Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya” tushunchasini to‘liq tushunishga imkon beradi. Ijtimoiy psixologiyaning amaliy jihatlari amaliyotchi ijtimoiy psixologlar yoki ijtimoiy xodimlar tomonidan ishlab chiqiladi. Ko‘pincha ularning faoliyati birgalikdagi kechish bilan tavsiflanadi. Ko‘pincha akademik xodimlar, masalan, oliy o‘quv yurtlari professor-o‘qituvchilari ham oliy o‘quv yurti yoki laboratoriyadagi ish faoliyatlarida ma’lum darajada ijtimoiy amaliyot bilan shug‘ullanib, bu faoliyatni bevosita o‘z vazifalarini bajarish bilan birga olib boradilar.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning amaliy qo‘llanilishi bir necha yo‘nalishlardan iborat:

- ijtimoiy-psixologik diagnostika;
- ijtimoiy-psixologik maslahat;
- ijtimoiy-psixologik ta’sir yoki ijtimoiy-psixologik texnologiyalardan foydalanish;
- ijtimoiy-psixologik yordam ko‘rsatish.

Andreyeva G. M. sanoat ishlab chiqarish, boshqarish, tashkilotni rivojlantirish, ommaviy kommunikasiya va reklama, maktab, noqonuniy xatti-harakatlarga qarshi kurash, ilm-fan, oila va siyosat kabi Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning bir nechta asosiy sohalarini ham ajratib ko‘rsatgan.

Bu sohalar bilan amaliyotchi ijtimoiy psixologlarning kundalik faoliyati ajralmas bir butun hisoblanadi.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning darajalari va predmeti

Tadbiqiy ijtimoiy psixolog turli darajadagi ijtimoiy-psixologik hodisalar bilan ishlaydi:

- makro darajada – ommaviy harakatlar, partiyalar, tabaqalar, ijtimoiy institutlar va munosabatlar;
- o‘rta daraja – ijtimoiy tashkilotlar;
- shaxsiy daraja – subyektning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari;
- turli sohalar – davlat, iqtisod, jamiyat, oila, maktab, qamoqxona, armiya;
- turli sharoitlar – normal, murakkab yoki ekstremal. 1 izoh

Amaliy psixologiyada dastlab aniq ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar olib borildi, ya’ni jamoatchilik fikri, kichik guruhlar va stratifikasiyalar o‘rganildi. Shu sababli dastlab Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya diagnostikadan iborat edi.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya diagnostikani, konsultasiya berish va ta’sir qilish psixotexnikasini o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy-psixologik diagnostikaning predmeti – tashhis qo‘yish, ya’ni tayyor muolajalar va metodikalar orqali ijtimoiy-psixologik hodisaning (shaxs, guruh yoki tashkilotning) xususiyatlarini shakllantirishdir.

Ijtimoiy-psixologik konsultasiya berish predmeti turli jihatlar, jumladan, tashhis qo‘yish hamda psixologik yordam ko‘rsatishdan iborat.

Ta’sir qilish psixotexnikasi predmeti – treninglar va boshqa bir qator guruh metodikalari kabi ayrim psixotexnologiyalar natijasi sifatida tashkilot ichida kuzatiladigan ijtimoiy o‘zgarishlar, shaxsiy va kasbiy o‘sish, guruhlar unumdorligining oshishi.

2 ta’rif

Shunday qilib, Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning predmeti – turli soha va sharoitlarda (normal, murakkab yoki ekstremal), turli darajadagi vaqtda ijtimoiy-psixologik hodisalarga tashhis qo‘yish, konsultasiya berish va psixotexnologiyalar orqali ta’sir qilishning qonuniyatlarga asoslanganligidir.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning vazifalari

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiya bir qator vazifalarni bajaradi.

Bu vazifalar Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning qo‘llanish doirasiga qarab tasniflanadi va ular quyidagicha bo‘lishi mumkin:

- ijtimoiy amaliyot doirasi;
- ta’lim va ma’rifat sohasi;
- nazariy sohalar.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning ijtimoiy amaliyot sohasidagi vazifalari o'ziga xos muammolar majmuini hal qilishdan iborat. Ular har doim aniq, qayta birlashtirilgan, ma'lum normativ hujjatlar, birinchi navbatda, psixologik xizmat, markaz, laboratoriya to'g'risidagi nizom hamda amaliy psixologlarning funksional vazifalari bilan tartibga solinadi.

Amaliy psixolog, ixtisosligidan qat'iy nazar, psixodiagnostika va konsultasiya o'tkazishi, psixologik yordam ko'rsatishi lozim. Bu funksiyalar orqali ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash paydo bo'ladi. Tadbiqiy ijtimoiy psixologlar siyosat, ta'lim, sog'liqni saqlash, ichki ishlar vazirligi, tijorat va moliya tuzilmalari kabi turli sohalarda, shuningdek, ijtimoiy tashkilotlarning turli darajalarida ish olib boradilar. Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning ta'lim sohasidagi vazifalari juda keng. Bu asosan Tadbiqiy ijtimoiy psixologlarning kasbiy tayyorgarligidir. Bugungi kunda deyarli barcha fakultetlarda ushbu mutaxassislik mavjud.

Inson hayotining ayrim sohalari ayrim ichki va tashqi xavf-xatar va tahdidlar tufayli o'ta keskinlashishi mumkin. Shuning uchun ekstremal vaziyatlarda nafaqat Tadbiqiy ijtimoiy psixologlarning harakatlari haqida gapirish mumkin, balki ular mustaqil soha – ekstremal Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyani yaratishlari kerak.

2 izoh

Ekstremal vaziyatlar bilan ishlash diagnostikaning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik metodlari, maxsus psixotexnika ta'siri va konsultasiya o'tkazish uslubidan foydalanishni talab qiladi.

Ekstremal vaziyatda vaqt yetishmasligi tufayli to'liq diagnostika dasturini yaratish imkoni yo'q. Amaliy psixologning harakatlari favqulodda vaziyat holatidagi rejaga bog'liq. Bunday sharoitda metod va metodikalardan, faqat videosyomka, ijtimoiy simptomatikaning tahlili va retrospektiv yondashuvdan foydalanish mumkin emas. Ba'zan ekstremal vaziyatning o'zi diagnostika rolini o'ynaydi, chunki unda shaxs "ochiladi" va uni faqat qayd qilish talab etiladi.

4.2. Pedagog faoliyatida tatbiqiy ijtimoiy psixologiya.

Pedagog faoliyatida tatbiqiy ijtimoiy psixologiyaning ahamiyati muhim hisoblanadi. Psixologiya fanlarini o'qitishda metodologik tadqiqotlarga tayangan

holda uning nazariy manbalariga murojaat qilinadi. Pedagogik psixologiya - ta'lim va tarbiya muammolarini tadqiq qiladigan psixologiya sohasi. U shaxsning maqsadga muvofiq rivojlanishini, bilish faoliyatining va insonda ijtimoiy ijobiy sifatlarni tarbiyalashning psixologik muammolarini o'rganadi. Pedagogik psixologiyaning maqsadi — shartsharoit va boshqa psixologik omillardan kelib chiqqan holda o'qitishning oqilona rivojlantiruvchi ta'sirini kuchaytirish. Pedagogik psixologiya 19-asrning 2-yarmida vujudga kelgan. Eksperimental psixologiya tadqiqotchilari Pedagogik psixologiya rivojiga katta hissa qo'shganlar. Pedagogik psixologiyaning fan sifatida taraqqiy etishida o'sha davrda yuzaga kelgan psixologik yo'nalishlar ham turtki berdi. Bixevioristik (qarang Bixeviorizm) psixologiya yo'nalishi tarbiyachi va o'quvchiga tashqi muhitning ta'sirini Pedagogik psixologiya uchun asos qilib oladi. Pedagogik psixologiya umumiy va bolalar psixologiyasi, shuningdek, pedagogika bilan uzviy bog'liq. Pedagogik psixologiya, asosan, ta'lim psi-xologiyasi va tarbiya psixologiyasiga bo'linadi. Ta'lim psixologiyasi d a o'quv jarayonida xotira, tafakkur, nutq, xayol, irodaning roli, shuningdek, o'quvchilarning individual xususiyatlari (temperamenti, harakte-ri, qiziqishlari), o'quv predmetlarining o'ziga xos'tomonlari, ta'lim jarayonini boshqarishning psixologik tamoyillari va boshqa o'rganiladi. Hozirgi zamon ta'lim psixologiyasida o'quvchilarga doimiy yangilanib turadigan axborotlarni mustaqil o'zlashtirish imko-niyatini beradigan, ilmiy-texnika yangiliklaridan orqada qolmaslikni ta'minlaydigan tafakkur sifatlarini o'rganish muhim masaladir. Tarbiya psixol o giyasining asosiy vazifasi — maktabdagi tarbiyaviy ishlar jarayonida shaxsning shakllanishi masalasini ishlab chiqish. Unda shaxsning axloqiy sifatlarining shakllanishiga alohida ahamiyat beriladi. Pedagogik psixologiya tadqiqotlari o'quv material mazmunini tanlash, o'quv dasturlari, darsliklar tuzish, ta'limning har xil bosqichlarida o'qitish metodlari tizimini tashkil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Psixologiya fanining nazariy muammolari qatoriga yana insonning inson tomonidan idrok qilinishini kiritish mumkin. Chunki insonning ayrim xususiyatlari uning yuz alomatlari, chehrasidagi o'zgarishlar, tana a'zolarining harakatlari orqali aniqlanadi. Odamning tashqi ko'rinishiga asoslanib, uning xarakter xususiyatlari, xislatlari yuzasidan ishonchli mulohaza bildirish ko'p asrlik tadqiqot tarixiga ega

bo'lsa—da, lekin muammoning tub ilmiy negizi endigina kengroq o'rganilmokda. Insonning tashqi qiyofasini tahlil etish orqali uning ichki dunyosiga baho berish bo'yicha jahon psixologlari tomonidan to'plangan natijalar umumlashtirilsa, mazkur holatni quyidagi ko'rinishlarga ajratish mumkin:

1. Insonning tashqi qiyofasidagi har bir o'zgarish, uning aynan bir—biriga o'xshashligi, kishining yaqqol shaxsiy xususiyati bilan o'zviy bog'liq ekanligini tushuntirishga asoslangan analitik yoki aql—mulohazaga moyil talqin uslubi, masalan, labni qattiq qisib yurishlik — odamning mustahkam irodaliligi alomatidir. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davomida ajdodlar tomonidan to'plangan tajribalarga asoslanib, odamning tashqi qiyofasiga qarab ruhiy dunyosini baholash.

2. Insonning tashqi qiyofasidagi (attraktsiya) ixtiyorsiz ifoda, nafosatli ko'rinish, o'ziga mahliyo etishlik, jozibadorlik, xushbichimlilik shaxsning his—tuyg'usi xususiyatlari bilan uyg'unligini e'tirof qilishga qaratilgan yondashuv: did bilan qiyinish, me'yori bilan o'ziga oro berish, ibo va ishvaning tabiiyligi, g'uyoki uning ichki dunyosi bilan mutanosibdir. Idrok qilinayotgan inson muayyan masofada muloqotga kirishuvchi tomonidan qay yo'sinda qabul qilinsa, demak, uning to'g'risidagi taassurot bevosita favquloddagi holatga bog'liq bo'ladi, chunki yoqish, yoqtirish, simpatiya — (yunoncha "sympathea" ichdan yoqtirish, ichki mayl, ilqlik, samimiyat ma'nosini anglatadi), ichdan yoqtirmaslik, xush ko'rmaslik, antipatiya — (yunoncha "antipatheio" simpatiyaning aksini bildiradi), — muruvvat, (yunoncha "epatheia" — hamdardlik, xayrixohlik tuyg'usini bildiradi, o'zgalar ruhiy kechinmalariga sheriklik, hamohanglik hissini ifodalaydi) bir lahzalik idrok qilish mahsulida o'z aksini topadi.

3. Idrok qilinayotgan tashqi ko'rinish alomatlari ilk taassurot uyg'otuvchi boshqa shaxsga o'xshashligi tufayli tanish odamdagi psixologik xususiyatlar, xislatlar, fazilatlar, sifatlar ixtiyorsiz ravishda notanish kishiga qiyos beriladi. Avval idrok qilingan tanish insonning barcha ruhiy holatlari tashqi qiyofa evaziga notanishga ko'chiriladi, vaholanki, bu kezda mantiqiy tahlil, o'zviylik talqini ishtirok etmaydi. Shuning uchun bu tarzda insonning inson tomonidan idrok qilinishini o'xshashlikka asoslangan in'ikos deb nomlasa bo'ladi. Tashqi qiyofani idrok qilish zamirida insonning u yoki bu ijtimoiy guruhga (ishchi, dehqon, ziyoli) aloqadorligi to'g'risida

muayyan qarorga kelinsa, uning shaxsiy fazilatiga nisbatan xuddi shu nuqtai nazardan baho beriladi va tashqi ko`rinishning ijtimoiy kelib chiqishi bilan o`xshashligiga asoslaniladi. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, psixologiyada refleksiya, ya'ni o`zini o`zi anglash shaxsning barcha hissiy, bilishga oid, irodaviy, boshqaruv xususiyatlarini oqilona baholashni bildiradi, degan qarashlar to hozirgi kungacha davom etmoqda. Bunday yo`sindagi ilmiy talqin qilish inson tomonidan o`zini o`zi aks ettira olishni bildiradi, xolos. Lekin o`zga kishilar uning shaxsiy sifatlarini qay hajmda bilishadi, unda qanday baholash imkoniyati mavjud, uning nimalarga qodir ekanligini tushuna olishadimi, degan savollarga javob berish orqali anglashning boshqa qirralarini aniqlash mumkin. Insonlar o`zaro bir—birini idrok qilish jarayonida, birinchidan, haqiqatan ham idrok qilinayotgan shaxsning asl ruhiy qiyofasi ifodalanishida; ikkinchidan, shaxs o`zini aniq tasavvur qilib, to`g`ri baholay olishi; uchinchidan, shaxsning boshqa odamlar tomonidan anglanishi ikki yoqlama in'ikos qilish jarayonining vujudga keltirishi ma'lum bo`ladi.

Shaxslarning o`zaro bir — birlarini aks ettirish jarayonining mohiyati inson fazilatlarini qayta esga tushirish, qayta tiklash va mujassamlashtirish jarayonida o`z aksini topadi. Muammolar to`g`risida mulohazalar yuritilayotganda yana bir muhim jabhani tahlil qilish juda o`rinlidir.

Chet el psixologlari asarlarini tahlil qilish inson amalga oshiradigan faoliyat maqsadini ruyobga chiqarish rejasi va modelini yaratishda o`z ifodasini topuvchi antitsipatsiya (lotincha "anticipo" — oldindan sezish, payqash ma'nosini bildiradi) bir necha bosqichlardan iborat ekanligi namoyon bo`lmoqda. Antitsipatsiya hozirgi zamon rus psixologiyasida besh darajaga ajratilib o`rganilmokda: chunonchi, anglashilmagan, subsensor (lotincha "sub" — osti va "sensis" — sezish so`zlaridan to`zilgan bo`lib, idrok qilishning ongostki holatini anglatadi), sensomotor (lotincha "sensus sezish, "mator" harakat degan ma'noni bildirib, nozik harakatlarni sezish demakdir), pertseptiv (lotincha "perceptio" — idrok degan ma'noni anglatadi), tasavvur, bashorat qilish (nutq va so`z yordamida amalga oshiriladi) kabilar.

Psixologik bilimlarni o`zlashtirish, ulardan amaliyotda foydalanish uchun fanning barcha sohalari bo`yicha ma'lumotga ega bo`lish lozim. Psixologiya o`qitishni

qulaylashtirish faqat metodologik muammolar yechimini qidirish bilan kifoyalanib qolmasdan, balki ta'lim berish, o'zlashtirish, xabarlarni qabul qilishning yangi shakllari, vositalari va variantlarini yaratishni ham qamrab oladi. Ayniqsa, bugungi kunda iqtidorli bolalar, aqliy salohiyati yuksak o'quvchilar muammosi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun iqtidorlilik bilan intellekt ko'rsatkichi o'rtasidagi o'zviy bog'lanishlar va farqlar aniqroq tahlil qilinsa, amaliyotda uchrayotgan nuqsonlar, qusurlar miqdori biroz kamaygan bo'lar edi. Hozirgi davrda psixologiya sohalarining kengayishi, bu fan berayotgan bilimlardan ijtimoiy turmushda, ishlab chiqarishda, tibbiyotda, ta'lim va tarbiya jarayonida foydalanish ehtiyojining ortishi fanimizning mavqei, nufo'zi yanada oshayotganligidan dalolat beradi. Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida psixologiya kursi o'qitilishining yo'lga qo'yilishi uning tatbiqiy jihatlarini kengaytirishni taqozo qilmoqda. Ayniqsa, universitetlar va pedagogika institutlari fakultetlarida, innovatsion kollejlarda kasbiy xislatlarni shakllantirish ahamiyatiga molik o'quv predmeti sifatida psixologiya kursi alohida nufo'zga ega bo'lib, bo'lg'usi o'qituvchilarning kasbiy qobiliyatlari va mahoratini tarkib toptirishda hal qiluvchi rol o'ynamokda. Shuning uchun psixologiya kurslarini yuqori saviyada, faol, yangi, samarador metodlar yordamida o'qitish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki o'qitish samaradorligini oshirmasdan turib, bilimlar sifati to'g'risida fikr yuritish mumkin emas.

Yuqori malakali o'qituvchi mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish uchun psixologiya o'qitishni takomillashtirish, talabalarda predmetga nisbatan qiziqish uyg'otish zarur. Yuqorida bildirilgan mulohazalar psixologiya o'qitishni takomillashtirishning bitta yo'li hisoblanadi. Uning ikkinchi yo'li — malaka oshirish fakultetlari, institutlari va kurslarida psixologiya kursini yuksak saviyada olib borishda, o'qituvchilarning mustaqil bilim olish ko'nikmalarini barqarorlashtirish, psixologik bilimlar darajasini tekshirish maqsadida ularni attestatsiyadan o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

IV. AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-amaliy mashg'ulot: Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya fanining predmeti va asosiy yo'nalishlari. (2 soat)

Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya fani ijtimoiy psixologiyaning amaliy sohasiga qaratilgan bo'lib, uning predmeti jamiyatdagi turli xil psixologik jarayonlar va hodisalarni real hayotiy sharoitlarda o'rganishdir. Ushbu fan odamlarda yuzaga keladigan muammolarni tahlil qilish, ularni hal qilishga yo'naltirilgan uslub va vositalarni ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

Asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. **Tashkiliy psixologiya:** Mehnat jamoalarida inson munosabatlarini rivojlantirish va samaradorlikni oshirish bo'yicha tadqiqotlar.
2. **Ta'lim psixologiyasi:** Ta'lim va tarbiya jarayonida shaxs va guruh psixologik xususiyatlarini tahlil qilish.
3. **Sog'liqni saqlash psixologiyasi:** Sog'liqni yaxshilash va stressni kamaytirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.
4. **Huquqiy psixologiya:** Jinoyatchilikni oldini olish, tergov jarayonida psixologik yondashuvlardan foydalanish.
5. **Marketing va iste'molchi psixologiyasi:** Iste'molchilar xatti-harakatlarini o'rganish va mahsulotlarni samarali targ'ib qilish.

Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya nafaqat nazariy bilimlarni boyitishga, balki hayot sifatini yaxshilashga qaratilgan amaliy uslub va strategiyalarni ishlab chiqish bilan ham shug'ullanadi. Shu nuqtai nazardan, uning ahamiyati ortib bormoqda.

Tatbiqiy ijtimoiy psixologiya bo'yicha amaliy mashg'ulotlar samarali o'quv jarayonini tashkil qilishda muhimdir. Mana sizga turli mavzularda foydalanishingiz mumkin bo'lgan ko'proq ma'lumot va mashg'ulot g'oyalari:

Mashg'ulotlar mavzulari:

1. Jamoadagi psixologik jarayonlar:

- Guruh ichidagi yetakchilik va izdoshlikni aniqlash.
- Konfliktlarni tahlil qilish va yechim topish.

2. **Kommunikatsiya ko‘nikmalari:**

- Samarali tinglash va fikr bildirish usullari.
- Neverbal muloqotni tushunish bo‘yicha mashqlar.

3. **Stressni boshqarish:**

- Stress manbalarini aniqlash.
- Relaksatsiya texnikalarini o‘rganish va sinab ko‘rish.

4. **O‘zbekiston sharoitida marketing psixologiyasi:**

- Reklama psixologiyasi va iste’molchilar qaror qabul qilish jarayonini o‘rganish.
- Mahalliy brendlar uchun marketing strategiyalarini ishlab chiqish.

5. **Ta’limda motivatsiya:**

- Talabalar motivatsiyasini oshirish uchun psixologik usullarni sinab ko‘rish.
- Amaliy keyslarni tahlil qilish.

Mashg‘ulot usullari:

- **Rol o‘ynash mashqlari:** Ishtirokchilar turli rollarni bajarib, real hayotiy vaziyatlarni sahnalashtirish orqali tajriba olishadi.
- **Keys-stadi tahlillari:** Haqiqiy yoki qog‘ozda yozilgan vaziyatlarni o‘rganish va muammolarga yechim taklif qilish.
- **Guruhli munozaralar:** Muayyan mavzular bo‘yicha guruhlarda ishlash orqali kooperativ yondashuvni rivojlantirish.
- **Intervyu va kuzatuvlar:** Ish joylari, maktablar yoki boshqa muhitlarda intervyu olib borish va xatti-harakatlarni tahlil qilish.

Amaliy natijalarga erishish:

Mazkur mashg‘ulotlar natijasida talabalar:

- Haqiqiy muammolarni aniqlash va ularga yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.
- Psixologik vositalarni hayotga tatbiq qilish tajribasini oshiradi.
- Ijtimoiy vaziyatlarda moslashuvchanlikni o‘rganadi.

2-amaliy mashg'ulot: Siyosiy psixologiya. Iqtisodiy psixologiya. (2 soat)

Siyosiy psixologiya siyosatchilarni, siyosatni va siyosiy xatti-harakatlarni psixologik tarafdin tushunishga va ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan foydalangan holda psixologik jarayonlarni o'rganishga yo'naltirilgan fanlararo akademik siyosiy sohadir.[1] Siyosat va psixologiya o'rtasidagi munosabatlar ikki yo'nalishli hisoblanadi, psixologiya siyosatni tushunish uchun obyektiv sifatida ishlatilsa, siyosat esa psixologiyani tushunish uchun obyektiv sifatida qo'llanadi. Fanlararo soha sifatida ko'riluvchi siyosiy psixologiya o'z ichiga: antropologiya, iqtisod, tarix, xalqaro munosabatlar, jurnalistika, ommaviy axborot vositalari, falsafa, siyosatshunoslik, psixologiya va sotsiologiyani olgan keng ko'lamli ilmlar majmuyi hisoblanadi.

Siyosiy psixologiya e'tiqod, motivatsiya, aql, idrok, axborotni qayta ishlash, o'rganish strategiyasi, sotsializatsiya va munosabatni shakllantirish ta'sirida bo'lgan shaxslar va kontekslar o'rtasidagi o'zaro bog'liq munosabatlarni tushunishga qaratilgan yirik sohalardan hisoblanadi. Siyosiy psixologik nazariya va yondashuvlar ko'plab kontekslarda qo'llangan, misol uchun: yetakchilik roli; ichki va tashqi siyosatni ishlab chiqish; etnik zo'ravonlik, urush va genotsiddagi xatti-harakatlar; guruh dinamikasi va ziddiyat; irqchilik harakati; ovoz berishga munosabat va motivatsiya; ovoz berish va ommaviy axborot vositalarining roli; millatchilik; va siyosiy ekstremizm.[2] Aslini olganda siyosiy psixologlar kognitiv va ijtimoiy tushuntirishlardan foydalangan holda siyosiy xatti-harakatlarning asoslari, dinamikasi va natijalarini o'rganadilar.

Siyosiy psixologiya tarixi

Fransiya

Siyosiy psixologiya asli G'arbiy Yevropadan va Fransiyadan kelib chiqqan bo'lib, fanning paydo bo'lishidagi asosiy omillar u yerlarda yangi fanlar va paradigmalarning paydo bo'lishi, shuningdek, turli mamlakatlardagi vujudga kelgan aniq ijtimoiy va siyosiy kontekslar bilan chambarchas bog'liq edi.[3] Siyosiy psixologiyaga oid ilk qarashlar rasmiy ravishda Fransiya-Prussiya urushi va sotsialistik inqilob davrida, Parij kommunasi (1871) paydo bo'lishi bilan ko'zga tashlana

boshlagan.[4] Siyosiy psixologiya atamasini birinchi marta etnolog Adolf Bastian o'zining " Tarixdagi odam" (1860) kitobida kiritilgan. „Ecole Libre de Sciences Politiques“ asoschisi faylasuf Hippolyte Taine (1828—1893) o'zining "Zamonaviy Fransiyaning kelib chiqishi" (1875—1893) asarlarida Bastian nazariyalarini Uchinchi Respublikaning tashkil etilishi va rivojlanishi haqidagi g'oyalarga tatbiq etgan. „Ecole Libre de Sciences Politiques“ rahbari Emile Boutmi (1835—1906) milliy o'zaro munosabatlarning ijtimoiy, siyosiy va geografik konsepsiyalarining mashhur tadqiqotchisi edi. U „ingliz xalqi“, „Ularning siyosiy psixologiyasini o'rganish (1901)“, „Amerika xalqi“; va „Ularning siyosiy psixologiyasining elementlari (1902)“ kabi siyosiy psixologiya bo'yicha turli ishlarga hissa qo'shgan;[5] Olomon nazariyasining muallifi Gustav Le Bon (1841—1931) olomonning faolligi irodani bo'ysundirishini va oqilona fikrni ifloslanishini, natijada boshqarib bo'lmaydigan impuls va his-tuyg'ularni keltirib chiqardi. U o'zining "Sotsializm psixologiyasi" (1896) va „ Siyosiy psixologiya va ijtimoiy himoya „ (1910)[4] asarlarida olomonning boshqarib bo'lmaydigan holatida odamlar bo'ysunish va etakchilikka nisbatan zaifroq bo'lishini taklif qildi va millatchilikni qabul qilish buni bartaraf etishini taklif qildi.

Italiya

Italiyada, Risorgimento (1870) turli ijtimoiy islohotlar va ovoz berish huquqini qo'zg'atdi. Bu davrdagi ijtimoiy tabaqaning katta bo'linishi huquqshunos Gaetano Moskani (1858—1914) o'zining "Hukmron sinf: siyosatshunoslik elementlari" (1896) nomli asarini nashr etishiga olib keldi, ushbu asarda barcha jamiyatlarda hukmron va boshqariladigan sinflar mavjudligi nazariy jixatdan asoslab berilgan.[6] Vilfredo Pareto (1828—1923) Moskaning konsepsiyalaridan ilhomlanib, "Elitalarning yuksalishi va qulashi" (1901) va "Sotsialistik tuzum" (1902—1903) nomli asarlarini siyosiy psixologiya faniga o'z hissasini qo'shgan ijtimoiy tizimlar guruhi va sinfi roli haqida nazariya yaratgan. Keyinroq u "Aql va jamiyat" (1916) sotsiologiya risolasini taqdim etadi.[6] Moska va Paretoning italyan elitasi haqidagi matnlari Robert Mishels (1875—1936) nazariyalariga hissa qo'shdi. Mishels asli nemis sotsialisti bo'lishiga qaramasdan, Germaniyada asosan quyi sinf tomonidan boshqariladigan parlament va Italiyadagi yuqori sinf parlamenti o'rtasidagi farqni o'rganib ijod qilar edi. U " Siyosiy

partiyalar: zamonaviy demokratiyaning oligarxik tendensiyalarini sotsiologik tadqiq qilish" (1911) asarini yozgan.[6]

Avstriya

Sigmund Freyd (1856—1939) tomonidan siyosiy psixologiya faniga juda katta psixoanalitik ta'sir ko'rsatilgan. Uning "Totem va tabu" (1913) va "Guruh psixologiyasi va ego tahlili" (1921) asarlari orqali psixoanalizni siyosat bilan bog'langan nuqtalarini o'rganamiz. Freyd va Bullit (1967) AQSh prezidenti Vudro Vilsonning shaxsiy xususiyatlari uning qaror qabul qilishi Birinchi jahon urushi davrida qanday ta'sir ko'rsatgani haqidagi birinchi psixobiografik tushuntirishni ishlab chiqdi. Shuningdek Freyd Ikkinchi jahon urushi ta'siridan ilhomlanib, shaxs turlari, davr, madaniyat va sinfga qarab o'zgarishi bilan qiziqdi. U guruh, jamiyat va atrof-muhitning shaxsiyat bilan ikki tomonlama ta'sirini tasvirlab berdi. Shuningdek u "Fashizmning ommaviy psixologiyasi" (1933) kitobida freyd va marksistik nazariyalarni birlashtirgan. U, shuningdek, siyosiy psixologiyani g'arbiy tilda taqdim etgan birinchi jurnal bo'lgan "Siyosiy psixologiya va jinsiy iqtisod" jurnalini (1934—1938) tahrir qilish bilan shug'ullangan.[6]

Germaniya

Germaniyada Ikkinchi jahon urushi davrida yangi siyosiy o'zgarishlar va fashistik nazorat Frankfurt maktabidan avtoritarizm bo'yicha tadqiqotlarni rag'batlantirdi. Faylasuf Gerbert Markuz (1898—1979) o'zining „Aql va inqilob: Gegel va ijtimoiy nazariyaning yuksalishi“ (1941) kitobida erkinlik va hokimiyatga oid masalalarni ochdi, u yerda u guruhlariga shaxsiy huquqlar bo'yicha murosaga kelishni taklif qildi. Teodor Adorno (1903—1969) ham avtoritar shaxslar va antisemitizmni tadqiq etdi. Uning o'zining "Avtoritar shaxs" (1950) ma'ruzasi orqali fashizmga va antidemokratik tashviqotga moyil bo'lgan shaxs turini aniqlashga harakat qiladi. Ikkinchi jahon urushi davridagi natsistlar harakati, Gitler va unga o'xshash siyosiy shaxslar Valter Poppelreuter (1932) kabi ziddiyatli psixologlarni psixologiya haqida ma'ruza qilish va yozishga undadi. Psixolog Erik Yaensh (1883—1940) irqchilikka qarshi „Anti-tip“ (1933) kitobi orqali hissa qo'shgan.

Birlashgan Qirollik

Asrning oxirida Oksford universiteti va Kembrij universiteti Psixologik jamiyati (1901) va Sotsiologik jamiyati (1904) asoslari bilan bir qatorda „Inson fanlari“ kabi intizomiy siyosiy psixologiya kurslarini joriy etildi.[6] Oksford tarixchisi G.B. Grundi (1861—1948) siyosiy psixologiyani (1917) tarixning kichik fani sifatida qayd etdi. Birinchi jahon urushi davridagi ijtimoiy va siyosiy xulq-atvorga asoslanib, u tarix fanining yangi tarmog‘i - „Ommaviy harakatdagi erkaklar psixologiyasi“ ni ishlab chiqdi.[5] Intellektual Grem Uollas (1859—1932) siyosatda psixologiyani o‘rganishning ahamiyatini „Siyosatdagi inson tabiati“ (1908) da ko‘rsatdi. Uolles o‘z psixologik intellekti ustidan nazoratni rivojlantirishda ekspluatatsiya haqida xabardorlikni oshirish uchun siyosatchilar va jamoatchilikni psixologik jarayonlar haqida ma’lumot berish muhimligini ta’kidladi. U " Buyuk jamiyat " (1917) asarida bunday jarayonlarni tan olish yanada funksional insoniyatni shakllantirishga yordam berishi mumkinligini taklif qildi.

Iqtisodiy psixologiya har doim ijtimoiy muammolarni tadqiq qilib kelgan bo‘lib, u fanlararo aloqa (integratsiya)ni talab etadi. Chunki bunday muammolar yana qator ijtimoiy-gumanitar blok fanlarining tadqiqot predmeti bo‘lib hisoblanadi. Masalan, 1930-yillarda ishsizlik va qashshoqlik bo‘yicha ko‘plab ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar o‘tkazilgan (Jahoda et al., 1970). Bu mavzu yana bir bor o‘tgan asrning 80-yillarida mutaxassislar diqqatini o‘ziga qaratdi (Calvin, 1980). Qarz, oila byudjeti, soliqlar, biznesda konfidensiallik kabi iqtisodiyot bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy ahamiyatli muammolar tadqiqotchilarning e’tiborini o‘ziga jalb qildi. Bularning barchasi ijtimoiy psixologiyaning rivojlanishiga o‘ziga xos turtki bo‘ldi, chunki ularning siyosatga bevosita yoki bilvosita aloqasi bor edi. Turli siyosiy predmetlar haqidagi bahs-munozaralar iste’molchilarning ma’lum bir rollarini belgilab beradi. Masalan, atrof-muhit himoyasiga qaratilgan harakatlar va iqtisodiy boykotlar siyosiy manfaatdorlik darajasining yuqoriligi va tijorat manfaatdorligining pastligini nazarda tutadi. Iste’molchiga siyosiy ruh berilgan. Bunday jarayonlar tadqiqotchilarni individual qarorlarning hal etuvchi roli haqidagi tasavvurlardan voz kechish va keng psixologik, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni qayta ko‘rib chiqishga undaydi. Bu darajadagi

muammolarning turli fanlar diqqat-e'tiborini jalb etishi va fanlararo ishlashni talab qilishi muqarrar. Kelajakka nazar. Biz yuqorida fanlararo aloqani kuchaytirishga intiladigan va tanlov tadqiqotlariga yo'naltirilgan ikki yondashuvni bayon qilib o'tdik. Endi kelajakdagi iqtisodiy psixologiyada ular o'rtasida biron-bir aloqa o'rnatilishi mumkinmi degan masala qoladi. Alohida rivojlanishning farqi shundaki, fanlararo yondashuvlar iqtisodiyot haqida biror narsa aytmasdan turib tugab qoladi va aksincha, amaliy iqtisodiyot real dunyoga nisbatan yaroqlilik kasb eta olmaydi. Bunday ajralish juda sezilarli bo'lib, ijtimoiy fanlarda va zamonaviy ijtimoiy psixologiyaning o'zidagi chuqur taqsimotni aks ettiradi. Adabiy sharh. Hozirgi kunga kelib, dunyo miqyosida iqtisodiy psixologiya sohasi bo'yicha adabiyotlar soni yetarli darajada. Shu sababli biz faqat iste'molga aloqador bo'lgan adabiyotlarning bir qismini ko'rib chiqishimiz mumkin. Amaliy xarakterga ega bo'lganligi sababli iqtisodiy psixologiya iqtisodiy muammolarga yondashuv sifatida, boshqacha qilib aytganda, nazariy pozitsiyalar emas, balki tadqiqot mavzulari sifatida tashkil qilingan. Jamg'armalar va qarz. Iste'molchilar daromadlari taqsimoti borasida olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar iqtisodiy psixologiyaning ustuvor sohalaridan biridir. Mavjud iqtisodiy nazariyalarga asosan, jamg'armalar insonning butun hayoti davomida o'z daromadlarini taqsimlash mexanizmi sifatida ko'rib chiqiladi (Modigliani, 1970). Uorneridning (Warneryd, 1989) ta'kidlashicha, sof "monetaristik nazariya"dan tashqari boshqa barcha iqtisodiy nazariyalar psixologik o'zgarishlarga ma'lum bir rolni beradi. Bu yondashuvlar tejamkorlik, o'zini-o'zi nazorat qilish kabi shaxsiy xislatlar ta'sirini ajratib ko'rsatadi yoki organizmning psixologik mexanizmlar ta'sirini ko'tara olmaydi (idiosinkretik) deb hisoblaydi. Shu tariqa ularni meyordagi taqsimot asosida yotuvchi ko'p sonli xato manbalari bilan bir qatorda "xatolar darajasi" gacha soddalashtiradi (reduksiyalaydi). Bunday yondashuv makroiqtisodiy jarayonlarni oldindan aytib berish uchun mo'ljallangan bo'lib, u iste'molchilar xulq-atvori maylliklarini oldindan aytib berishi yoki siyosatning muvaffaqiyatsiz vositasi bo'lishi mumkin. Ko'plab tadqiqotlarda xo'jalik yuritish, individual daromadlar va xarajatlar haqida tafsilotlarga boy axborotlarni to'plash, shuningdek, ijtimoiy-psixologik tavsifnomalar olish uchun so'rovnoma yoki intervyu usullari qo'llanadi. Shundan keyin moliyaviy, ijtimoiy-

psixologik o'zgaruvchilar o'rtasida jamg'aruvchi xulqatvor subyekti sifatida ular o'rtasidagi korrelyatsiya aniqlanadi. Garchi Lunt va Livingstoun¹ (Lunt, Livingstone, 1992) tejamkor o'zgaruvchilarni tejamkor bo'lmagan o'zgaruvchilardan farqlovchi klasterni aniqlashgan bo'lishsa-da, oldindan aytib berish sohasida alohida muvaffaqiyatga erishilmadi. Bu subyekt (predikat)lar yig'indisidan, ya'ni tejamkor bo'lmagan kishidan shaxsiy javobgarlikni o'z zimmasiga olish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan foydalanish (pul bilan bog'liq masalalarni do'stlar va qarindoshlar bilan muhokama qilish), shuningdek, moliyani boshqarishning moslashuvchan emas, balki qat'iy belgilab qo'yilgan uslubidan foydalanishga moyilligi bilan farqlanib turuvchi "tejamkor kishi"ning ijtimoiy-psixologik qiyofasi ajratib olindi. Garchi bu natijalar fikrlashga majbur qilsa-da, bu ilk tadqiqotlar moliyani boshqarish jihatlarini yanada qismli va sifatli ishlab chiqish uchun ishonchli tarzda kengaytirilishi lozim. Iqtisodiy nazariya mustaqil bilimlar sohasi sifatida vujudga kelgan paytidan buyon "iqtisodiy inson" modelidan foydalanib kelgan. Bunday modelni yaratish individlarning xo'jalik faoliyati motivatsiyasi va tanlov muammolarini tadqiq etish zarurati bilan asoslanadi. Biroq Saymonning adolatli ravishda qayd etganidek, iqtisodchilarning say-harakatlari, asosan, iqtisodiy sohadagi tanlov natijalarini tadqiq etishga yo'naltirilgan, tanlovning o'zi esa, jarayon sifatida iqtisodiy tahlil maydonidan chetga chiqib qolgan. Masalan, "neoklassik nazariya mohiyatiga ko'ra, tanlov jarayonini emas, uning natijalarini tadqiq etadi". Iqtisodchilarning iqtisodiy tanlov mexanizmi va muammolari hamda ushbu tanlovni bilvosita ifodalovchi shartlarga e'tibori "iqtisodiy inson" klassik modelini institusionalizm doirasida qayta ko'rib chiqishni asoslab beradi. Biroq dastlab iqtisodiy insonning neoklassik modeli asoslanuvchi shartsharoitlarni qisqacha ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan qayta ko'rib chiqish zarur. Zamonaviy fan (makro-mikroiqtisodiyot, psixologiya)da "iqtisodiy inson"ni belgilash uchun "ixtirochi, baholovchi, maksimallashtiruvchi shaxs" ma'nosini anglatuvchi REMM akronimi qo'llanadi. Ushbu modelga ko'ra inson iqtisodiy ne'matlardan foyda olish yo'lida o'zini to'laqonli aql-idrok sohibi sifatida taxmin qiladi. Bu quyidagi shartlarni nazarda tutadi: 1) qaror qabul qilish uchun zarur bo'ladigan ma'lumotlar individ uchun to'laligicha ochiq bo'ladi; 2) inson iqtisodiy sohadagi faoliyati bilan "uchiga chiqqan

xudbin” sanaladi, ya’ni uning xatti-harakatlari boshqa kishilarning farovonligiga qanchalik ta’sir ko’rsatishi unchalik qiziq emas; 3) axborot ayirboshlash uchun hech qanday tashqi cheklovlar bo’lmaydi (ma’lumot almashinish yuqori darajadagi foyda keltiruvchi vaziyatlarda); 4) o’z farovonligini oshirish istagi o’g’irlash yoki tortib olish shaklida emas, faqat iqtisodiy ayirboshlash ko’rinishda amalga oshiriladi. Bunday ehtimollar zamonaviy izchil iqtisodiyot fanini mohiyatiga ko’ra “sinf taxtasi iqtisodiyoti”ga aylandi va real voqelikdan tamomila uzilib qoldi, degan tanqidning shakllanishiga sabab bo’ldi. Biroq maqsadga muvofiqlik – bu hali iqtisodiyot vakili xulq-atvorini belgilab beruvchi xususiyatlarning barcha emas. Lindenbergnining fikriga ko’ra, insonning ikkita sotsiologik modeli mavjud. Ulardan birinchisi (SRSM akronimi) – rolni bajarishga ijtimoiylashgan va jarima choralari qo’llanishi mumkin bo’lgan insondir. Bu jamiyat to’liq nazorat qiluvchi insondir. Maqsad – to’liq ijtimoiylashuv belgilanadi. Jarayon jamiyat tomonidan yo’naltiriladi – inson unda o’ziga xos rol o’ynaydi. Nihoyat, jarima choralari qo’llash imkoniyati bu – jamiyat tomonidan nazoratdir. Ikkinchi model (OSAM akronimi) – o’z mustaqil fikriga ega, idrokli, amalkor. Bu inson o’zini o’rab turgan tevarak-atrofning turli voqeliklariga nisbatan mustaqil fikrga ega bo’ladi. U aql-idrokli bo’lib, o’z fikriga muvofiq ish yuritadi. Biroq u iqtisodiy inson bilan hech qanday umumiy o’xshashlikka ega emas, chunki unda ixtirochilik va cheklovlar bo’lmaydi. Bu ikki modelni taqqoslar ekanmiz, “iqtisodiy inson” kundalik bozor faoliyati jarayonidagi eng maqbul inson xulq-atvori jihatlarini o’zida mujassamlashtiradi. Vaholanki, bu jihatlar yagona emas. Sotsiologik insonning xulq-atvori tavsifnomasida real jamiyatda faoliyat yurituvchi shaxsni emas, balki kishilarning o’zaro aloqalari va individual xatti-harakatlari natijasini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Бункина М.К., Семенов В.А. Экономика и психология. На перекрестке наук: Учебное пособие. – М.: Издательство “Дело и Сервис”, 1998. – С. 21.
2. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Иқтисодий психология. Маърузалар матни. – Т.: 2002. – Б. 4.

3. Katona G. Psychological Economics. – N.Y., Oxford, Amsterdam: Elsevier, 1997. – P. 19-40, 192-228.

4. Lunt P., Livingstone S. Mass Consumption and Personal Identity. – Bucks: Open University Press, 1992.

5. Sherali O. Effects of advertising on human psychology and meta programs in advertising //Archive of Conferences. – 2021. – T. 23. – №. 1. – C. 105-108. Sherali, Omonov. "Effects of advertising on human psychology and meta programs in advertising." Archive of Conferences. Vol. 23. No. 1. 2021. Sherali, O. (2021, April). Effects of advertising on human psychology and meta programs in advertising. In Archive of Conferences (Vol. 23, No. 1, pp. 105-108).

6. Sherali O. History of advertising psychology and its study //Archive of Conferences. – 2021. – C. 28-30. Sherali, Omonov. "History of advertising psychology and its study." Archive of Conferences. 2021. Sherali, O. (2021, International Conference on Interdisciplinary Studies and Scientific Research Hosted online from Geneva, Switzerland Date: 30th October, 2023 Website: <https://econferenceworld.org/index.php/ecw/index> 16 June). History of advertising psychology and its study. In Archive of Conferences (pp. 28-30).

7. Sherali O. Study of ethnopsychological basis of personal characteristics in perception of advertising //Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. – 2021. – T. 11. – №. 10. – C. 129-134. Sherali, Omonov. "Study of ethnopsychological basis of personal characteristics in perception of advertising." Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities 11.10 (2021): 129- 134. Sherali, O. (2021). Study of ethnopsychological basis of personal characteristics in perception of advertising. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 11(10), 129-134

3-amaliy mashg‘ulot: Ijtimoiy psixologiyaning tatbiqiy sohalari. (4 soat)

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning amaliy jihati quyidagi sohalardan iborat:

- ijtimoiy va psixologik diagnostika;
- ijtimoiy va psixologik maslahat;

Ijtimoiy va psixologik ta'sir yoki ijtimoiy va psixologik texnologiyalarni qo'llash, ijtimoiy va psixologik yordam ko'rsatish.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologlarning kundalik faoliyatida bu yo'nalishlar birgalikda, uzviy ravishda paydo bo'ladi.

Ijtimoiy psixologiya tomonidan taqdim yetilgan xizmatlar ro'yxati juda xilma-xildir. Tadbiqiy ijtimoiy psixolog turli darajadagi va turli sharoitlarda ijtimoiy-psixologik hodisalar bilan shug'ullanadi:

- makro darajada (ommaviy harakatlar, partiyalar, tabaqalar, ijtimoiy institutlar va munosabatlar);
- o'rtacha (ijtimoiy tashkilotlar);
- mikro darajada (kichik guruhlar);
- mavzuning shaxsiy (ijtimoiy-psixologik xususiyatlari to'g'risida);
- muayyan sohalarda (davlat, iqtisodiyot, jamiyat);
- normal, murakkab, ekstremal sharoitlarda.

Ichki amaliy psixologiya o'ziga xos ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar, ya'ni jamoatchilik fikrini o'rganish, kichik guruhlar, tabaqalashuv bilan boshlandi. Birinchi tadbiqiy ijtimoiy psixologiya aslida bir tashxis yedi, deb bejiz yemas.

Ushbu asarlarning tarixiy ahamiyatini qadrlash, ayni paytda ular asosan fundamental ijtimoiy va psixologik tadqiqotlar uchun yemas, balki Tadbiqiy ijtimoiy psixologlarning kasbiy faoliyatini tashkil yetish uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilganini ta'kidlash kerak.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologiyaning amaliy jihati quyidagi sohalardan iborat:
ijtimoiy va psixologik tashxis;
ijtimoiy va psixologik maslahat;
ijtimoiy va psixologik texnologiyalarni qo'llash orqali ijtimoiy va psixologik ta'sir, ijtimoiy va psixologik yordam ko'rsatish.

Tadbiqiy ijtimoiy psixologlarning kundalik faoliyatida bu yo'nalishlar birgalikda, uzviy ravishda paydo bo'ladi.

Ijtimoiy psixologiya tomonidan taqdim yetilgan xizmatlar ro'yxati juda xilma-xildir. Tadbiqiy ijtimoiy psixolog turli darajadagi ijtimoiy-psixologik hodisalar bilan

shug'ullanadi: makro darajada (ommaviy harakatlar, partiyalar, qatlamlar, ijtimoiy institutlar va munosabatlar); o'rtacha (ijtimoiy tashkilotlar); mikro darajada (kichik guruhlar); shaxsiy (subyektning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari) da; turli sohalarda (davlat, iqtisodiyot, jamiyat, xususan, oila, maktab, kuch tuzilmalari); turli sharoitlarda — normal, murakkab yoki ekstremal. Ichki amaliy psixologiya o'ziga xos ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar, ya'ni jamoatchilik fikrini o'rganish, kichik guruhlar, tabaqalashuvlardan boshlandi. Birinchi tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya aslida bir tashxis edi, deb bejiz emas. Tadbqiqiy ijtimoiy psixologlar tomonidan amalga oshiriladigan ijtimoiy-psixologik diagnostikaning maqsadi tashxis qo'yish, ya'ni yirik ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar va shaxslarning turli xususiyatlarini o'rganishdir. Shu bilan birga o'quv predmeti va obykti hamda standart metodlari haqidagi tayyor bilimlardan foydalanadilar.

O'z navbatida, tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya bir nechta yo'nalishlarda namoyon bo'ladi: ijtimoiy amaliyot va nazariya sifatida. Nihoyat, u o'quv fanlari va qo'llanmalar shaklida taqdim etiladi. Ijtimoiy amaliyotga kelsak, u amaliy ijtimoiy psixologlar yoki ijtimoiy ishchilar tomonidan amalga oshiriladi. Ko'pincha ularning faoliyati birgalikda.

Tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya ning amaliy jihati quyidagi yo'nalishlardan iborat: ijtimoiy-psixologik diagnostika; ijtimoiy va psixologik maslahat; ijtimoiy-psixologik ta'sir yoki ijtimoiy-psixologik texnologiyalarni qo'llash, ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish. Amaliy ijtimoiy psixologlarning faoliyatida bu yo'nalishlar birgalikda va ajralmas holda namoyon bo'ladi.

Amaliy ijtimoiy psixolog turli darajadagi ijtimoiy-psixologik hodisalar bilan shug'ullanadi: makro darajada (ommaviy harakatlar, partiyalar, qatlamlar, ijtimoiy institutlar va munosabatlar); o'rtacha (ijtimoiy tashkilotlar tomonidan); shaxsiy darajada (sub'ektning ijtimoiy va psixologik xususiyatlari); turli sohalarda (davlat, iqtisodiyot, jamiyat, xususan, oila, maktab, armiya, qamoqxona); turli sharoitlarda - normal, murakkab yoki ekstremal. Amaliy ijtimoiy psixologiya diagnostika, maslahat va ta'sir psixotexnikasini o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy-psixologik diagnostika predmeti tashxisda, tayyor usuldan foydalangan holda ijtimoiy-psixologik hodisalarning (shaxslar, guruhlar, tashkilotlar) o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Ijtimoiy-psixologik maslahat predmeti turli jihatlarni, tashxis qo'yish va psixologik yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi.

Ta'sir psixotexnikasining predmeti - tashkilotdagi ijtimoiy o'zgarishlar, shaxsiy va kasbiy o'sish, muayyan psixotexnologiyalar (treninglar va boshqa guruh texnikasi) natijasida guruhlarining mahsuldorligini oshirish. Sanoat ijtimoiy psixologiyasi

Sanoat yoki industrial ijtimoiy psixologiya hozirgi kunlarda tadbqiqiy ilmiy tadqiqotlarning yetakchisi bo'lib kelmoqda. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar ham asosan AQSh da ko'plab o'tkazilgan bo'lib, ularning natijalari keng amaliyotga tadbqiq qilinishi natijasida sanoatda inson omilining roli masalasi o'arb mamlakatlarida anchagina yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Sanoat ijtimoiy psixologiyasi yigirmanchi asrning 60- yillarida keng rivojlana boshlandi. Bu xususda sotsiologlar V.A. Yadov, A.G. Zdravomislov, V.P. Rojin, Ye.S. Kuzmin va boshqalarning ishlarini alohida ta'kidlash mumkin. Bu tadqiqotlar va izlanishlarda olimlar asosan ishlab chiqarish muhitining hamda xar bir ishlab chiqarish korxonalaridagi katta va kichik birlamchi va ikkilamchi, kontakt va kontakt bo'lmagan guruhlarining shaxs ongiga ta'sirini, ishga motivatsiya, samaradorlikni ta'minlovchi psixologik omillarni o'rganishgan. Bu tadqiqotlarda ishlab chiqarishning samaradorligida alohida shart-sharoitlaridan ko'ra insonlar o'rtasidagi munosabatlar, boshliq va xodimlar o'rtasidagi aloqalar, umuman, inson omilining naqadar katta rol o'ynashi isbot qilingan. Ularda o'sha o'ttizinchi yillarda Meyo tomonidan amalga oshirilgan mashhur "Xotorn" eksperimentlarida qo'lga kiritilgan asosiy xulosalari o'z isbotini topdi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday ishlab chiqarish muammosining ijtimoiy psixologik tomonini aniqlash kun tartibidagi asosiy masalalardan ekanligi hech kimga sir emas. Chunki yangicha bozor munosabatlarini amalga oshiradiganlar alohida shaxslar bo'lib, ularning individual hamda guruhdagi ustanovkalari, faolliklari, mehnatga munosabatlari, hissiyotlari yetakchi rol uynaydi. Korxonalarning

mustaqilligi, xususiyl mulkchilikning turli formalari hayotga shiddat bilan kirib kelayotgan bugungi sharoitda ham odamlar guruh bo'lib mehnat faoliyatini amalga oshirar ekanlar, ular uchun o'sha guruhdagi ijtimoiy psixologik muhitning qandayligi, bevosita rahbarning obro'yi, norasmiy liderlarning ishga va shaxslararo munosabatlarga ta'siri aktual masala bo'lib qolaveradi va ularning harakteri ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yangicha bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida rahbarlar oldida turgan yana bir muhim masala shuki, ular avvalgidan ham bilimdonroq bo'lib, bilimlarini ko'proq har bir shaxsning individual psixologik layoqatlari va qobiliyatlari, ishga munosabatlariga qarab, ularni taqdirlashlari, ishga jalb etishning turli-tuman formalarini topishlari zarur. Xodimmi, ishchimi uni shaxsan o'rganib, har bir qilgan ishini munosib taqdirlash esa (xoh moddiy, xoh ma'naviy taqdirlash bo'lsin) uning qisman test o'tkazadigan mutaxassis yoki psixolog bo'lishini, hozirgi zamon psixologiyasining ommabop usullarini qo'llagan holda ish yuritishini talab qiladi. Ishni tashkil etish, guruhlarni shakllantirishda xam u guruhlar psixologiyasi qonunlarini bilishi, odamlar soni va sifati masalasida ijtimoiy-psixologik jihatdan bilimdon bo'lishi shart.

Hozirgi kungacha o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar natijasida olimlar sanoat korxonalari strukturasidagi ishga xalaqit beradigan ayrim qiyinchiliklarni aniqlashgan.

Xususan, ularga quyidagilar kiradi:

a) korxonalardagi ishlab chiqarish guruhlaridagi odamlar sonining har xilligi — 5—6 kishidan tortib, 100 va undan ortiq kishigacha. Bunday har xil guruhlarda taqqoslash yo'li bilan tadqiqot olib borish va birining natijasini ikkinchisi yoyish mumkin emas;

b) birlamchi ishlab chiqarish guruhlaridagi rahbarlar mavqeining turlicha ekanligi, ya'ni smena ustasidan tortib, zavod direktorigacha bo'lgan rahbarlik tizimi o'rganiladigan bo'lsa, ularning xaq-huquqlari, imkoniyatlari, amalidan kelib chiqadigan xuquqlari har xil bo'lgani uchun ham ularning real guruhlardagi mavqei, ta'siri har xilligi ma'lum buldi. Bu narsa rahbarlarga turlicha talablar tizimini ishlab chiqishini talab qiladi;

v) ba'zan, birlamchi ishlab chiqarish guruhlarida bittadan ortiq rahbar bo'lishi mumkin. Masalan, smena muxandisi va sex boshlig'i, agar ularning rahbarlik usullari turlicha bo'lsa, bu ham muxim ijtimoiy-psixologik omil sifatida ishning sifatiga ta'sir ko'rsatadi;

g) turli korxonalar hozirda turlicha jamiyatlar (aksionerlik kooperativ, davlat xo'jaligi, xususiy va shunga o'xshash) shaklida ish yuritayotganligi ham har turli korxonalar psixologik tuzilishini o'rganishni talab qilmokda.

Bularning xammasi sotsial psixologik tadqiqotlarni tashkil qilishda qator qiyinchiliklar tug'dirishi, qo'shimcha ishlarni talab qilishi tabiiy.

Hozirgacha, sanoat ijtimoiy psixologiyasi yo'nalishida olib borilgan ko'p ishlar sanoat birlashmalaridagi aloxida ishlab chiqarish guruhlaridagi ijtimoiy-psixologik muhitni o'rganishga qaratilgan bo'lib, tadqiqot mobaynida uning ishlab chiqarishning samaradorligi, ishchilarning ishga munosabatlari, guruhdagi normalarga bo'ysunishlari va hokazolar bilan bog'liqligi o'rganilgan. Ayniqsa, ko'p tadqiqotlarda ana shu psixologik fenomenning rahbarlikka ta'siri, norasmiy liderlarning sifatlariga bog'liqligi masalalari to'liq o'rganilgan. Lekin shu yo'nalishdagi tadqiqotlar hozirgi iqtisodiy munosabatlar sharoitida o'tkazilgani yo'q. Shuning uchun ham yaqin kelajakda ijtimoiy psixologlar tomonidan sanoat korxonalarida o'tkazilishi mumkin bo'lgan tadqiqot aspektlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

1) jamoa a'zolari o'rtasidagi vertikal o'zaro munosabatlarni o'rganish rahbarlik masalalari, rahbarning jamoa a'zolari tomonidan idrok qilinishi va aksincha, har bir a'zoning rahbarlikda ishtiroki, undan qoniqishi va boshqalar

2) jamoa a'zolari o'rtasidagi gorizontal o'zaro munosabatlar, ya'ni jamoaning uyushganligi, shaxslararo munosabatlarning o'ziga xosligi ziddiyatlar va ularning tiplari, ularning oldini olish choralari; mehnatga munosabat, undan jamoa a'zolarining qanchalik qoniqishlari va uning mehnat unumdorligiga ta'siri, ish motivlari va hokazo.

Tadqiqotchini yuqoridagi ana shu masalalani o'rganishi uchun, tabiiy, metodik vositalar zarur.

Professional ijtimoiy psixolog oddiy kishidan shunisi bilan farq qilaliki, u har bir konkret sharoitda o'ziga kerakli, ma'qul metodik uslublarni qo'llaydi, ba'zi birlarini

sinab ko'rib, agar maqsadga muvofiq bo'lmasa, boshqasi bilan almashtiradi. Olingan natijalariga asoslanib turib, u korxonalardagi ruhiy muhitni "yaxshi", "o'rtacha", "yomon", "qarama-qarshi" tiplarga bo'ladi va har biridan o'ziga yarasha ilmiy ko'rsatmalar va xulosalar chiqaradi.

4-amaliy mashg'ulot: Ekstremal vaziyatlarda tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya.

(2 soat)

4.3.Ekstremal vaziyatlarda tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya

Hayotning ko'pgina sohalari, ichki va tashqi xavf-xatarlar va tahdidlar tufayli ba'zan ekstremalga aylanadi. Hozirgi kunda Rossiyada deyarli barcha sohalar ekstremal holatda. Shuning uchun nafaqat Tadbqiqiy ijtimoiy psixologlarning ekstremal vaziyatlardagi harakatlari haqida, balki ekstremal Tadbqiqiy ijtimoiy psixologiyani mustaqil soha sifatida yaratish zarurligi haqida gapirish uchun barcha asoslar mavjud.

Ekstremal vaziyatlar ijtimoiy-psixologik diagnostika, ta'sir psixotexnikasi va konsultasiya o'tkazishni, ya'ni amaliy psixologlar kasbiy faoliyatining barcha asosiy yo'nalishlarini tasniflashni talab qiladi.

Ekstremal vaziyatlarda ijtimoiy-psixologik hodisalarning diagnostikasi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Bunday sharoitda vaqt tangligi tufayli diagnostika dasturini yaratish mumkin emas. Amaliy psixologning harakatlari favqulodda vaziyat rejasi bilan belgilanadi. Bunday sharoitda metodlar va metodikalar videopsyomka, ijtimoiy simptomlarni, retrospektiv yondashuv va boshqalarni tahlil qilishdan tashqari umuman qo'llanilmaydi. Ba'zan ekstremal holatlarning o'zi diagnostik rolni bajaradi. Bunday sharoitda shaxs "ochiladi". Faqat buni hammasini qayd qilish kerak.

Ekstremal vaziyatlarda psixoterapiya va treninglar emas, balki kontrtarg'ibotga oid xarakterdagi maxsus operasiyalarning metodlari ishlaydi. Aynan ular harbiy harakatlar paytida, jinoyatchilikka qarshi kurashda qo'llaniladi. Bu yerda "shok terapiyasi" dan ham foydalansa bo'ladi.

Ekstremal vaziyatlarda maxsus psixologik yordam, reabilitasiya ishlari, moslashtirish maqsadida xavfli vaziyatlar paydo bo'lgan joylardan kelgan qochoqlarga

ko'rsatiladigan ijtimoiy yordam, u yoki bu sindromni olgan harbiy harakatlar qatnashchilariga, shuningdek aholi va maxsus bo'linmalarning harbiy harakatlar, terroristik harakatlar hamda front yonidagi joylar sharoitida ma'naviy va psixologik ruhini qo'llab-quvvatlash bo'yicha maxsus chora-tadbirlar katta ahamiyatga ega.

Hammasi ekstremal vaziyatlarda ijtimoiy-psixologik ta'sir maqsadlariga bog'liq: bir xil holatda odamni qo'llab-quvvatlash, yordam berish; boshqasida – masalan, mish-mishlar, vahimani to'xtatish; uchinchisida – muzokaralarni o'tkazish; to'rtinchisida – dushmanga zarba berish; beshinchida – yangi madaniyatga moslashishda yordam berish kerak.

Ma'lumki, ekstremal vaziyatlar turli sabablarga ko'ra paydo bo'ladi. Kelib chiqish manbasiga ko'ra quyidagi ekstremal vaziyatlar farqlanadi:

- 1) tabiiy (o'rmon yong'inlari, suv toshqinlari, zilzilalar, sellar, bo'ronlar, qor ko'chkilari, sunami, qurg'oqchilik, ekologik ofatlar);
- 2) texnogen (baxtsiz hodisalar, ofatlar);
- 3) epidemiologik (epidemiya, yuqumli kasalliklarning avj olishi);
- 4) ijtimoiy (terrorizm, garovga olish, ijtimoiy nizolar (ish tashlashlar), fuqaroviy bo'ysunmaslik, fuqarolar urushi).

Quyidagi ekstremal vaziyatlar ijtimoiy keskinlikning turli shakllarida namoyon bo'lishi va baravar kelishi mumkin.

Ijtimoiy keskinlikning namoyon bo'lishining quyidagi shakllari va uning yuzaga kelishiga javob berish turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) muayyan ijtimoiy-demografik jarayonlar (tug'ilish, o'lim, umr ko'rishning davomiyligi);
- 2) jinoiy oqibatlar;
- 3) psixologik kayfiyat, ya'ni: tashvish, ommaviy norozilik yoki depressiya, vahima, tajovuz yoki mo'jizaga umid;
- 4) hokimiyat, ularning vakillariga ishonchsizlik;
- 5) norozilik bilan bog'liq xulq-atvor jihati.

Ijtimoiy keskinlik rivojlanishining uchta darajasini ham ajratib ko'rsatish mumkin: past – bu ijtimoiy barqarorlik va xavfsizlikka deyarli ta'sir qilmaydi; o'rta –

jamiyatning hayotiy faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi; yuqori – ijtimoiy institutlar va jamoalarning faoliyatini buzadi. Xavf amaliy psixolog shaxsi, uning kasbiy faoliyati va tayyorgarligiga alohida talablar qo'yadi.

Ekstremal vaziyatlarda savodli harakat qilish uchun Tadbqiqiy ijtimoiy psixolog ularga moslashgan bo'lishi, stressga chidamli bo'lishi va ijtimoiy-psixologik kompetentlikka ega bo'lishi kerak.

Tabiiy, texnogen va epidemiologik omillarning ta'siri tufayli yuzaga keladigan ekstremal vaziyatlarda Tadbqiqiy ijtimoiy psixologlarga vahima, mish-mishlar va posttravmatik sindrom kabi hodisalar bilan to'qnash kelishga to'g'ri keladi.

Vahima – ommaviy qo'rquv reaksiyasi. O'zining rivojlanishida u bir nechta bosqichlardan o'tadi. Tadbqiqiy ijtimoiy psixolog zarur hollarda uni bostirish bo'yicha tavsiyalar berishi shart.

Posttravmatik sindrom ekstremal vaziyatlarda ham, ular tugaganidan keyin ham sodir bo'ladi. Masalan, Armanistondagi zilziladan so'ng, zilziladan omon qolganlarning 86% i birinchi 5-10 kun davomida tormozlanish holatida bo'lib, nima bo'lganini tushunishda qiynalganlar; yaqin qarindoshlarini yo'qotganlarning 36% i zilziladan keyingi dastlabki bir necha kun voqealariga bo'lgan xotirani yo'qotganlar.

Ekstremal vaziyatlarga bo'lgan psixologik reaksiyalar har xil. Distress holatlardan va hatto psixologik buzilishlardan safarbarlik holatigacha bo'lgan stress reaksiyalarining bir nechta turlari bor.

Favqulodda vaziyatlarda jabrlanganlarga psixologik yordamni birinchi navbatda Favqulodda Vaziyatlar Vazirligi, Mudofaa Vazirligi, Ichki Ishlar Vazirligi, sog'liqni saqlashda ishlaydigan psixologlar ko'rsatishni bilishlari kerak. Yordam ko'rsatishning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat: tezkorlik, voqealar sodir bo'lgan joyga yaqinlik, normal holatni tiklashni kutish, psixologik ta'sirning birligi va soddaligi.

Tezkorlik jabrlanuvchiga yordam iloji boricha tezroq berilishi kerakligini anglatadi: jarohatdan keyin qanchalik ko'p vaqt o'tgan bo'lsa, shunchalik surunkali kasalliklarning (alkogolizm, giyohvand moddalar) paydo bo'lish ehtimoli yuqori bo'ladi.

Yaqinlik prinsipining ma'nosi – sharoit va ijtimoiy muhitni o'zgartirmasdan, "gospitalizm" ning salbiy oqibatlarini minimallashtirishda yordam ko'rsatishdan iboratdir.

Kutish: stressli vaziyatni boshdan kechirgan odamga bemor sifatida emas, balki oddiy odam sifatida munosabatda bo'lish kerak. Normal holatga yaqin orada qaytishga bo'lgan ishonchini qo'llab-quvvatlash zarur.

Psixologik ta'sirning birligi uning manbai bitta shaxs yoki yagona murojaat prosedurasi bo'lishi kerakligini anglatadi.

Psixologik ta'sir jabrlanuvchini jarohatlanish manbaidan uzoqlashtirish, xavfsiz muhit va tinglash mumkin bo'lgan imkoniyatni ta'minlashga qaratilgan.

Posttravmatik stressni bartaraf etish uchun psixologik va rehabilitasiya kurslari o'tkaziladi, ya'ni ijtimoiy va psixologik yordam ko'rsatiladi. Ushbu chora-tadbirlar psixodiagnostika, konsultasiya berish, psixoterapiya, dibrifingni o'z ichiga olishi mumkin.

Dibrifing – guruhga oid ruhiy travma bilan ishlash metodi (J. Mitchell). Dibrifingning maqsadi – sodir bo'lgan voqeani uyushgan holda muhokama qilish orqali guruhga bo'lgan patogen manbaning oqibatlarini kamaytirish.

Shu bilan birga maxsus markazlarda guruhga oid metodikalar, kurortda davolanish va sog'lomlashtirish qo'llaniladi [16]. Bunday yordam nafaqat jabrlanuvchiga, balki uning oilasi, yaqin qarindoshlari va boshqalarga ham ko'rsatilishi kerak.

So'nggi yillarda kelib chiqishi ijtimoiy bo'lgan ekstremal vaziyatlar ko'p uchrab turibdi. Bunga terrorizm, jumladan, siyosiy terrorizm, garovga olish, ish tashlashlar, norozilik va bo'ysunmaslikning fuqarolik shakllari, millatlararo nizolar, ommaviy tartibsizliklar va fuqarolar urushi o'choqlari kiradi.

Tadbqiqiy ijtimoiy psixologlar ijtimoiy nizolarni hal etish va garovga olinganlarni ozod qilishda muhim rol o'ynashi mumkin. Shu bilan birga, ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligi beqiyosdir. Bu kompetentlik muzokaralar olib borishga; olomonga to'g'ri murojaat qilishga; jangovar harakatlar, axborot kurashi, psixologik

qarama-qarshiliklar sharoitida qarshi targ'ibot xarakteridagi maxsus choralardan foydalanish imkonini beradi.

Muzokaralar turli maqsadlarga ega: mehnat nizolarini hal qilish, garovga olinganlarni ozod qilish va boshqalar.

Hozirgi kunda muzokaralarning bosqichlari, ularni o'tkazish texnikasi to'g'risida ko'p adabiyotlar nashr etilgan (N. V. Grishina, M. M. Lebedeva va boshqalar), xususan, muzokaralarni o'tkazish amaliyoti A. A. Bodalev, A. N. Suxov tomonidan tahrir qilingan "Ijtimoiy-psixologik nazariya asoslari" kitobida batafsil yoritilgan (Ryazan, 1995. – C. 100, 109, 236 - 240).

Olomonga murojaat qilish va ommaviy tartibsizliklar ishtirokchilariga psixologik ta'sir ko'rsatish juda qiyin ish.

Ommaviy eksresslarni oldini olish va bostirish maqsadida psixologik ta'sir bir necha bosqichlarga bo'linadi.

Birinchi bosqichda ta'sir ijtimoiy keskinlikning eksressga aylanishiga yo'l qo'ymaslikka; fuqarolarga murojaatlar orqali ekstremal vaziyatni cheklashga, ular bilan muzokaralar olib borishga, maxsus tadbirlar tashkil etishga qaratilgan.

Shuni yodda tutish kerakki, aksariyat ekstremal vaziyatlar ijtimoiy keskinlik va nizolarga asoslanadi. Shuning uchun Tadbiriy ijtimoiy psixolog ijtimoiy nizolarni hal qilishda ishtirok etishga tayyor bo'lishi kerak.

Nizolar sohasidagi mutaxassislar maxsus nazariyaga tayanishlari lozim.

Shu nuqtai nazardan ijtimoiy nizolarni prognozlash, kartografiyasi, ularning paydo bo'lish sabablarini tahlil qilish va hal etish amaliyoti alohida ahamiyat kasb etadi.

Qurol-yarog' ishlatish bilan bog'liq millatlararo nizolar yuzaga kelganda, vaziyatni yuzaga keltirish va nizolarni dezinformatiya yo'li bilan eskalasiyaga, mish-mishlarning tarqalishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ommaviy axborot vositalariga nafaqat favqulodda holat, balki ijtimoiy keskinlik sharoitida ham alohida mas'uliyat yuklanadi. Bu yerda axborotning obyektivligi va materialni taqdim etishning to'g'riligi masalasi o'ta keskindir. Va bu yerda amaliy psixologlar alohida

o‘rin tutadi. Albatta, bu yerda ommaviy axborot vositalarining maxsus ishlash tartibi va ularning cheklovlari haqida gap ketmayapti.

Ekstremal Tadbqiqiy ijtimoiy psixologiya nafaqat amaliyot bilan, balki muloqot, mutaxassislarni kasbiy tayyorlash bilan ham bog‘liq.

Ekstremal Tadbqiqiy ijtimoiy psixologiyaning o‘quv fani sifatida asosiy maqsadi shaxs va guruhlarining xavfsiz xulq-atvorini shakllantirishdan iborat bo‘lishi kerak. Shu bilan birga, “Hayot xavfsizligi” va “Inson xavfsizligi” kurslariga muvaffaqiyatli tayanish mumkin.

Shu bilan birga, ekstremal vaziyatlarda harakatlar, ularning stressga chidamliligi va boshqa xususiyatlarini shakllantirish bo‘yicha mutaxassislarni maxsus tayyorlashni amalga oshirish kerak.

Ijtimoiy keskinlik va nizolar sharoitida ekstremal omillardan biri – xavfli vaziyatlar paydo bo‘lgan joylardan kelgan qochoqlar, ko‘chib kelganlar, muhojirlar va umuman madaniyatlararo o‘zaro ta’sirga moslashish muammosi hisoblanadi.

Yangi madaniy muhitga moslashish jarayoni ko‘pincha nevrotik va psixosomatik buzilishlar, deviant va delikvent munosabatlar, “madaniy shok”, “madaniy charchash”, “o‘tish shoki” bilan kechadi.

Yangi madaniyatga moslashish jarayoni uchta asosiy bosqichni o‘z ichiga oladi. Birinchisi – g‘ayrat va ko‘tarinki ruh bilan, ikkinchisi – frustrasiya, depressiya hamda ishonch va qoniqish hissiga o‘tadigan chalkashlik hissi bilan ajralib turadi (T. G. Stefanenko).

Nizo darajasi va yangi madaniyatga moslashish davomiyligi ko‘chib o‘tganlarning ijtimoiy-psixologik xarakteristikalarini hamda o‘z va boshqa madaniyatlar xususiyatlariga bog‘liq.

S. Bokker, madaniyatlararo o‘zaro ta’sir oqibatlarini hisobga olgan holda, yangi madaniyatga moslashishning to‘rtta variantini tasvirlangan: 1) genosid, ya’ni qarama-qarshi guruhning yo‘q qilinishi; 2) assimilyasiya, ya’ni boshqa mentalitet bilan to‘liq identifikasiyaga qadar an’analarni asta-sekin ixtiyoriy yoki majburiy qabul qilish; 3) segregasiya, ya’ni guruhlarining alohida rivojlanish kursi; 4) integrasiya, ya’ni umumiy

guruhga birlashganda guruhlar tomonidan ularning madaniy o'ziga xosligini saqlab qolish.

Shunga asoslanib, ko'chib o'tganlarning quyidagi tipologiyalari ajratiladi:

- 1) o'z madaniyatini rad etuvchi "qarshi tomon fikriga qo'shilganlar";
- 2) begona madaniyatni tan olmaydigan "shovinistlar";
- 3) ikki madaniyat o'rtasida ikkilanadigan "marginallar";
- 4) ikkala madaniyatni sintez qiluvchi "vositachilar".

Hozirgi kunda yangi madaniyatga moslashishga yordam beradigan turli dasturlar mavjud. Ular orasida ta'lim, yo'nalish, ko'rsatma, trening va "madaniy assimilyator" bor.

Ta'limning maqsadi – madaniyat, etnik jamoa va boshqalar haqida bilim olishdir. Madaniyatlararo trening ikkita asosiy vazifani hal qiladi:

- madaniyatlararo farqlar bilan tanishish;
- madaniy farqlar sohasida ijtimoiy-psixologik kompetentlikni oshirish.

"Madaniy assimilyator" ning maqsadi – insonni boshqa guruh a'zolari nuqtai nazaridan vaziyatlarni ko'rishga, ularning dunyoqarashini tushunishga o'rgatishdir. Shuning uchun bu metodni madaniyatlararo sensitivlik texnikasi deb atash taklif etiladi.

"Madaniy assimilyatorlar" ikkita madaniyat qahramonlari o'zaro ta'sir o'tkazadigan vaziyatlarning tavsiflaridan (37 dan 100 gacha) hamda har bir vaziyatdagi qahramonlar xulq-atvorining to'rtta talqini keltirilgan.

Madaniyatlararo ta'sir o'tkazish muammosi akkulturasiya, ya'ni madaniy o'zgarishlar bilan cheklanmaydi. Aslida u millatlararo munosabatlardagi asoratlar ko'rinishida mavjud. Etnik jamoalar o'rtasidagi madaniy farqlar ko'pincha nizolarga olib keladi. Shu bilan birga, millatlararo nizolar nafaqat ijtimoiy-psixologik xarakterga ega, balki asosan iqtisodiy va siyosiy sabablar bilan izohlanadi. Shuning uchun ularni hal qilish Rossiyaning davlat tuzilishi, madaniy va diniy mansubligidan qat'iy nazar mamlakatning barcha fuqarolarining milliy xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq.

Favqulodda (ekstremal) vaziyat (FV) – bu avariya, xavfli tabiiy hodisa, falokat, inson halokatiga olib kelishi mumkin bo'lgan tabiiy yoki boshqa ofatlar, inson

sog'lig'iga yoki atrof-muhitga zarar yetkazishi, sezilarli moddiy yo'qotishlar va odamlar turmush sharoitining buzilishi natijasida yuzaga kelgan muayyan hududdagi holat. Har bir favqulodda vaziyatning o'ziga xos sabablari, xususiyatlari va rivojlanish xarakteri bor.

Favqulodda vaziyatlarni quyidagi belgilarga ko'ra tasniflash mumkin:

- to'satdan bo'lish darajasiga ko'ra: kutilmaganda (oldindan aytib bo'lmaydigan) va kutilgan (bashorat qilinadigan). Tabiiy ofatlarni oldindan aytish qiyinroq bo'lsa-da, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy vaziyatlarni bashorat qilish osonroq. Favqulodda vaziyatlar va to'g'ri harakatlarni o'z vaqtida prognoz qilish katta yo'qotishlarning oldini olish va ayrim hollarda favqulodda vaziyatlarning oldini olish imkonini beradi;

- tarqalish tezligi bo'yicha: favqulodda vaziyat "portlovchi", tezkor, tez tarqaladigan yoki o'rtacha, bir tekisda bo'lishi mumkin. Ko'pincha harbiy mojarolar, texnogen avariya, tabiiy ofatlar tezkor deb hisoblanadi. Ekologik xarakterdagi vaziyatlar nisbatan bir tekisda rivojlanmoqda;

- tarqalish ko'lami bo'yicha: lokal, mahalliy, hududiy, mintaqaviy, federal va transchegaraviy. Lokal, mahalliy va hududiy favqulodda vaziyatlarga bir funksional bo'linish, ishlab chiqarish yoki turar joy doirasidan tashqariga chiqmaydigan favqulodda vaziyatlar kiradi. Mintaqaviy, federal va transchegaraviy favqulodda vaziyatlar butun mintaqalarni, davlatlarni yoki bir nechta davlatlarni qamrab oladi;

- harakat muddatining davomiyligi bo'yicha: qisqa muddatli yoki uzoq muddatli bo'lishi mumkin. Atrof-muhitning ifloslanishiga olib keladigan barcha favqulodda vaziyatlar uzoq muddatli hisoblanadi;

- xarakteri bo'yicha: qasddan (atayin) va bexosdan (beixtiyor). Qasddan favqulodda vaziyatlarga milliy, ijtimoiy, va harbiy mojarolar, terrorchilik harakatlari va boshqalar kiradi. Kelib chiqish xarakteriga ko'ra tabiiy ofatlar bexosdan bo'lib, bu guruhga ko'pchilik texnogen avariya va falokatlar ham kiradi.

Kelib chiqish manbasiga ko'ra favqulodda (ekstremal) vaziyatlar quyidagilarga bo'linadi:

- texnogen xarakterdagi favqulodda vaziyatlar;
- tabiiy xarakterdagi favqulodda vaziyatlar;

- biologik va ijtimoiy xarakterdagi favqulodda vaziyatlar.

Texnogen xarakterdagi favqulodda vaziyatlarning turlari: transport avariylari va falokatlar, yong'in va portlashlar, halokatli kimyoviy zaharli moddalar (HKZM) va zaharli moddalar (ZM) ning chiqarilishi bilan bog'liq avariylar, radioaktiv moddalar (RM) yoki kuchli ta'sir qiladigan zaharli moddalar (KTZM), inshootlar to'satdan qulashi, elektr-energiya tizimlari (EET) yoki kommunal tizimlaridagi avariylar, sanoat tozalash inshootlaridagi avariylar, gidrodinamik avariylar.

Tabiiy xarakterdagi favqulodda vaziyatlar turlari: geofizik, geologik, meteorologik, agrometeorologik, xavfli dengiz gidrologik hodisalari, tabiiy yong'inlar.

Bioijtimoiy xarakterdagi favqulodda vaziyatlarning turlari: ocharchilik, terrorizm, ijtimoiy tartibsizliklar, alkoholizm, giyohvandlik, toksikomaniya, turli zo'ravonlik harakatlari.

Litosfera holatining o'zgarishlari bilan bog'liq favqulodda vaziyatlar – quruqlik (tuproq, yer osti, landshaft); atmosferaning (havo) tarkibi va xossalari; gidrosferaning (suv muhiti) holati; biosferaning holati; odamlar, hayvonlar va o'simliklarning yuqumli kasalliklari.

Amaliy maqsadlar uchun, tabiiy va texnogen xarakterdagi favqulodda vaziyatlarni baholash, favqulodda vaziyatlar chegaralarini belgilash va ularga yetarli darajada javob berish uchun yagona yondashuvni belgilash uchun favqulodda vaziyatlarning quyidagi tasnifi kiritildi:

- ushbu favqulodda vaziyatlarda zarar ko'rganlar soniga qarab;
- yashash sharoitlari buzilgan odamlar;
- yetkazilgan moddiy zarar miqdori, shuningdek favqulodda vaziyat omillarining tarqalish zonasi chegaralari.

Favqulodda vaziyatning manbasi xavfli tabiiy hodisa, avariya yoki texnogen hodisa, odam, hayvon va o'simliklarning yuqumli kasalligi, shuningdek favqulodda vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zamonaviy qirg'in vositalaridan (ZQV) foydalanish.

Favqulodda vaziyat manbasining zarar yetkazuvchi omili favqulodda vaziyat manbasidan kelib chiqadigan xavfli hodisa yoki jarayonning tarkibiy qismi sifatida

aniqlanadi va tegishli parametrlar bilan aniqlanadigan fizik, kimyoviy va biologik harakatlar yoki hodisalar bilan tavsiflanadi.

Favqulodda vaziyat zonasi favqulodda vaziyat manbaining vujudga kelishi yoki uning oqibatlarini boshqa hududlardan tarqalishi natijasida favqulodda vaziyat sodir bo'lgan hudud yoki suv hududi sifatida belgilanadi.

Zararlanish zonasi – bu xavfli kimyoviy moddalar yoki biologik (bakteriologik) vositalar tarqalgan hudud. Insonlar, hayvonlar, o'simliklar va atrof-muhit uchun xavf tug'diradigan miqdordagi RM.

Zararlanish o'chog'i – ZQV ning ta'siri natijasida odamlar, qishloq xo'jalik hayvonlari va o'simliklarning ommaviy qirilishi yoki nobud bo'lishi, bino va inshootlarning, shuningdek, atrof-muhit elementlari (AME) ning buzilishi va vayron bo'lishiga olib keladigan cheklangan hudud.

Favqulodda vaziyat tufayli zararni baholash 5 ta asosiy parametrlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- favqulodda vaziyatlar tufayli bevosita yo'qotishlar;
- qutqaruv va boshqa shoshilinch ishlarni amalga oshirish xarajatlari;
- evakuasiya tadbirlari hajmi va ularni amalga oshirish xarajatlari;
- favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish xarajatlari;
- bilvosita yo'qotishlar.

Ekstremal vaziyatlarda favqulodda psixologik yordam

Favqulodda psixologik yordam odamlarga o'tkir stress (yoki O'SB – o'tkir stress buzilishi) holatida ko'rsatiladi. Bu holat emosional va aqliy tartibsizlikni his qilishdir.

Psixodiagnostika, ta'sir ko'rsatish psixotexnikasi va ekstremal vaziyatlarda psixologik yordam ko'rsatish tartibi o'ziga xos xususiyatlarga ega (Suxov, Derkach 1998).

Xususan, ekstremal vaziyatlardagi psixodiagnostika o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bunday sharoitda vaqt yetishmasligi sababli standart diagnostika muolajalaridan foydalanish mumkin emas. Harakatlar, shu jumladan amaliy psixologning harakatlari, favqulodda vaziyatlar uchun tuzilgan reja bilan belgilanadi.

Ko'pgina ekstremal vaziyatlarda psixologik ta'sirning oddiy usullari qo'llanilmaydi. Bularning barchasi ekstremal vaziyatlarda psixologik ta'sirning maqsadlariga bog'liq: bir xil holatda qo'llab-quvvatlash, yordam kerak; boshqasida, masalan, mish-mishlar, vahimani to'xtatish kerak; uchinchisida – muzokara olib borish kerak. Ekstremal vaziyatlarning ta'siri natijasida psixologik jarohat olganlarga yordam ko'rsatishning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- zudlik;
- voqea joyiga yaqinlik;
- normal holat tiklanishini kutish;
- psixologik ta'sirning birligi va soddaligi.

Zudlik jabrlanuvchiga iloji boricha tezroq yordam ko'rsatish kerakligini anglatadi: jarohatdan keyin qancha ko'p vaqt o'tgan bo'lsa, surunkali kasalliklar, shu jumladan jarohatdan keyingi stress buzilishining paydo bo'lish ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi.

Yaqinlik prinsipining mohiyati – oddiy va ijtimoiy muhitda yordam ko'rsatish, shuningdek, “kasalxonaga yotqizish” ning salbiy oqibatlarini minimallashtirishdir.

Normal holatning tiklanishini kutish: stressli vaziyatni boshdan kechirgan odam bilan bemor sifatida emas, balki oddiy odam kabi munosabatda bo'lish kerak. Normal holatning yaqin orada qaytish ishonchini qo'llab-quvvatlash zarur.

Psixologik ta'sirning birligi shuni nazarda tutadiki, yo manba yagona shaxs bo'lishi kerak, yoki psixologik yordam ko'rsatish tartibi yagona bo'lishi kerak.

Psixologik ta'sirning soddaligi – jabrlanuvchini jarohatlanish manbaidan uzoqlashtirish, oziq-ovqat, dam olish, xavfsiz muhit va uni tinglash uchun imkoniyat yaratish kerak.

Umuman olganda, favqulodda psixologik yordam xizmati quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- amaliy: aholiga shoshilinch psixologik va (zarur hollarda) tibbiy yordam ko'rsatishni bevosita ta'minlash;

- muvofiqlashtiruvchi: maxsus psixologik xizmatlar bilan o‘zaro aloqalarni ta’minlash.

Ekstremal sharoitlardagi psixolog ishi holatining odatdagi terapevtik vaziyatdan farqi (Lovelley, Malimonova, 2003):

- Guruhlar bilan ishlash. Ko‘pincha jabrlanuvchilar guruhlar bilan ishlashga to‘g‘ri keladi va bu guruhlar psixoterapevtik jarayonning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda sun’iy ravishda psixolog (psixoterapevt) tomonidan yaratilmagan, ular falokatning dramatik vaziyati tufayli hayotning o‘zi tomonidan yaratilgan.

- Bemorlar ko‘pincha o‘tkir affektiv holatda bo‘ladilar. Ba’zan normal psixoterapevtik ish uchun odatiy bo‘lmagan, jabrlanuvchilar hali ham jarohatlaydigan vaziyat ta’siri ostida bo‘lganlarida ishlashga to‘g‘ri keladi.

- Ko‘pchilik jabrlanuvchilarning ko‘pincha ijtimoiy va ta’lim darajasining pastligi. Jabrlanganlar orasida, o‘zining ijtimoiy va ta’lim darajasiga ko‘ra, psixoterapevt qabuliga hayotlari davomida hech qachon kelmaydigan ko‘p sonli odamlarni uchratishimiz mumkin.

- Jabrlanganlardagi psixopatologiyaning xilma-xilligi. Zo‘ravonlik qurbonlari ko‘pincha travmatik stressdan tashqari, nevroz, psixoz, xarakter buzilishlari va, qurbonlar bilan ishlaydigan mutaxassislar uchun eng muhimi, falokat yoki boshqa travmatik vaziyatdan kelib chiqqan bir qator muammolardan aziyat chekadilar.

Masalan, yashash uchun mablag‘larning yo‘qligi, ishning yo‘qligi va boshqalar nazarda tutiladi.

- Deyarli barcha bemorlarda yo‘qotish hissi bor, chunki qurbonlar tez-tez yaqinlarini, do‘stlarini, sevimli yashash joylarini va ishlarini yo‘qotadilar, bu esa travmatik stressning nozologik ko‘rinishiga, ayniqsa, bu sindromning depressiv tarkibiy qismiga hissa qo‘shadi.

- Shikastlanishdan keyingi psixopatologiyaning nevrotik patologiyadan farqi. Travmatik stressning psixopatologik mexanizmi nevrozning patologik mexanizmlaridan tubdan farq qiladi. Shunday qilib, “faqat” travmatik stress mavjud bo‘lgan va travmatik stressni ichki yoki tashqi kelib chiqishning boshqa patogen

omillari bilan murakkab uyg'unlashgan holatlarni qamrab olgan qurbonlar bilan ishlash strategiyalarini ishlab chiqish kerak.

Favqulodda psixologik yordamning maqsadi va vazifalari – o'tkir vahima reaksiyalarining, psixogen asab-psixik kasalliklarning oldini olish; shaxsning moslashish qobiliyatini oshirish; paydo bo'lgan chegara asab-psixik kasalliklarning psixoterapiyasi. Aholiga shoshilinch psixologik yordam ko'rsatish ongning yuza qatlamlariga intervensiya prinsipiga, ya'ni sindromlar bilan emas, simptomatika bilan ishlashga asoslangan bo'lishi kerak (Favqulodda vaziyatlar markazidagi psixoterapiya, 1998).

Psixoterapiya va psixoprofilaktika ikki yo'nalishda amalga oshiriladi. Birinchisi – aholining sog'lom qismi bilan oldini olish yo'lida:

- a) o'tkir vahima reaksiyalarning;
- b) kechiktirilgan asab-psixik kasalliklarning.

Ikkinchi yo'nalish – rivojlangan asab-psixiatrik kasalliklarga chalingan shaxslarning psixoterapiyasi va psixoprofilaktikasi. Falokatlar va tabiiy ofatlar sodir bo'lgan hududlarda qutqaruv ishlarini o'tkazishdagi texnik qiyinchiliklar uzoq vaqt davomida jabrlanganlarning tashqi dunyodan butunlay ajralib qolishiga olib kelishi mumkin. Bunday holda psixoterapevtik yordam favqulodda "axborot terapiyasi" shaklida tavsiya etiladi, uning maqsadi tirik, ammo tashqi dunyodan butunlay uzilib qolgan odamlarning hayotini psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlashdir (zilzilalar, avariya, portlashlar va hokazolar natijasida binolarning vayron bo'lishi). "Axborot terapiyasi" ovoz kuchaytirgichlar tizimi orqali amalga oshiriladi va jabrlanganlar eshitishi kerak bo'lgan quyidagi tavsiyalarni o'z ichiga oladi:

- 1) butun dunyo ularga yordamga kelayotgani va bu yordam ularga imkon qadar tezroq kelishi uchun hamma narsa qilinayotgani haqida ma'lumot;
- 2) izolyasiyada bo'lganlar butunlay xotirjam bo'lishlari kerak, chunki bu ularni qutqarishning asosiy vositalaridan biridir;
- 3) o'z-o'ziga yordam ko'rsatish kerak;

4) binolar qulagan taqdirda, jabrlanganlar o'zlarini evakuasiya qilish uchun hech qanday jismoniy kuch sarflamasliklari kerak, bu ular uchun xavfli bo'lgan xarobalarning siljishiga olib kelishi mumkin ;

5) imkon qadar kuchingizni tejang;

6) ko'zingizni yuming, bu sizni yengil uyqu holatiga va jismoniy kuchning tejalishiga yaqinlashtiradi;

7) sekin, chuqur bo'lmagan va burun orqali nafas oling, bu organizmdagi namlik va kislorodni va atrofdagi kislorodni tejashga imkon beradi;

8) xayolda quyidagi iborani 15-20 tagacha sanab, 5-6 marta takrorlang: "Men mutlaqo xotirjamman", bu ichki taranglikni yengillashtirish, puls va qon bosimini normallashtirish, shuningdek, o'zining intizomini yaxshilashga erishishga imkon beradi;

9) "asirlikdan" ozod qilish qurbonlar o'ylaganidan ko'proq vaqt talab qilishi mumkin. "Jasoratli va sabrli bo'ling. Sizga yordam kelyapti".

"Axborot terapiyasi" ning maqsadi jabrlanganlarda qo'rquv tuyg'usini kamaytirishdir, chunki, ma'lumki, inqirozli vaziyatlarda haqiqiy buzg'unchi omil ta'siridan ko'ra ko'proq odamlar qo'rquvdan nobud bo'ladi. Jabrlanganlar binolarning xarobalaridan ozod qilinganidan so'ng, psixoterapiyani (va eng avvalo, amneziya terapiyasini) shifoxona sharoitida davom ettirish kerak.

Favqulodda vaziyatlarda psixoterapiya qo'llaniladigan odamlarning yana bir guruhi

– vayronalar ostida, tirik va o'lik bo'lgan odamlarning qarindoshlaridir. Ular uchun psixoterapevtik chora-tadbirlarning butun to'plami qo'llaniladi:

- psixoemosional qo'zg'alish, tashvish va vahima reaksiyalarini olib tashlashga qaratilgan xulq-atvor texnikasi va usullari;

- yo'qotish holatini qabul qilish, ruhiy og'riqni bartaraf etish va psixologik imkoniyatlarni izlashga qaratilgan ekzistensial metod va usullar.

Favqulodda vaziyat zonasida psixoterapiya qo'llaniladigan odamlarning yana bir guruhi – qutqaruvchilardir. Bunday vaziyatlarda asosiy muammo psixologik stress hisoblanadi. Aynan shu hol favqulodda vaziyatlar xizmati mutaxassislariga

qo'yiladigan talablarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mutaxassis o'zi va hamkasblarida o'z vaqtida psixologik muammolar alomatlarini aniqlashi, empatik qobiliyatlarga ega bo'lishi va psixologik yordam, stressni bartaraf etish va hissiy zo'riqish bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etishi va o'tkazishi kerak. Inqiroz va ekstremal vaziyatlarda psixologik o'ziga o'zi va o'zaro yordam berish ko'nikmalarini egallash nafaqat ruhiy shikastlanishning oldini olish, balki stressli ta'sirlarga qarshilikni va favqulodda vaziyatlarda tez javob berishga tayyorlikni oshirish uchun ham katta ahamiyatga ega.

Keng qamrovli tadqiqot dasturi natijasida nemis psixologlari B. Gash va F. Lasogga (Lasogga, Gash, 1997) favqulodda vaziyatlarda ishlaydigan psixolog, boshqa mutaxassis yoki ko'ngillilar uchun bir qator tavsiyalar ishlab chiqdilar. Ushbu tavsiyalar ommaviy ofatlar sodir bo'lgan joylarda bevosita ishlaydigan psixologlar uchun ham, qutqaruvchilar va maxsus xizmatlar xodimlarini tayyorlash uchun ham foydalidir (Romek va boshq., 2004).

Qutqaruv ishchilari uchun qoidalar:

1. Jabrlanuvchiga siz uning oldida ekanligingizni va qutqaruv choralari ko'rilayotganligi haqida xabar bering.

Jabrlanuvchi bu vaziyatda yolg'iz emasligini his qilishi kerak. Jabrlanuvchining oldiga borib, masalan: "Tez yordam kelguncha siz bilan bo'laman", deb ayting. Jabrlanuvchiga hozir nimalar bo'layotgani haqida ham ma'lumot berish kerak.

2. Jabrlanuvchini begona ko'zlardan qutqarishga harakat qiling.

Qiziquvchan qarashlar inqirozli vaziyatda odam uchun juda yoqimsiz. Agar tomoshabinlar ketmasa, ularga qandaydir topshiriq bering, masalan, qiziquvchilarni voqea joyidan haydab chiqaring.

3. Ehtiyotkorlik bilan jismoniy aloqa qiling.

Yengil jismoniy aloqa odatda jabrlanuvchilarni tinchlantiradi. Shuning uchun jabrlanuvchini qo'lidan ushlab, yelkasiga sekingina qoqing. Bosh yoki tananing boshqa qismlariga tegish tavsiya etilmaydi. Jabrlanuvchi bilan bir xil darajadagi holatni egallang. Tibbiy yordam ko'rsatishda ham jabrlanuvchi bilan bir xil darajada bo'lishga harakat qiling.

4. Gapiring va tinglang.

Gapni bo'lmagan, diqqat bilan tinglang, vazifalaringizni bajarayotib, sabr-toqatli bo'ling. Jabrlanuvchi hushini yo'qotsa ham, xotirjam ohangda gapiring. Asabiylashmang. Ta'na qilishdan saqlaning. Jabrlanuvchidan so'rang: "Siz uchun biror narsa qila olamanmi?" Agar rahm-shafqat hissini sezsangiz, bunday deyishdan tortinmang.

Psixologlar uchun birinchi yordam qoidalari:

1. Inqirozli vaziyatda jabrlanuvchi har doim ruhiy hayajon holatida bo'ladi. Bu normal hisoblanadi. Qo'zg'alishning o'rtacha darajasi maqbuldir. Bemorga darhol terapiyadan nima kutayotganingizni va muammo ustida ishlash uchun qancha vaqt ketishini ayting. Muvaffaqiyat umidi muvaffaqiyatsizlik qo'rquvidan yaxshiroqdir.

2. Darhol harakat qilmang. Atrofga nazar soling va qanday yordam (psixologik yordamdan tashqari) talab qilinishini, jabrlanganlardan qaysi biri ko'proq yordamga muhtoj ekanligini hal qiling. Bitta jabrlanuvchi uchun 30 soniya, bir nechtasi uchun taxminan besh daqiqa ajrating.

3. Aynan kim ekanligingizni va qanday vazifalarni bajarayotganingizni aniq ayting. Yordamga muhtoj kishilarning ismlarini bilib oling. Jabrlanganlarga yordam tez orada yetib kelishini va siz bu to'g'risida qayg'uranningizni ayting.

4. Jabrlanuvchi bilan yumshoq aloqa qiling. Jabrlanuvchining qo'lini ushlang yoki yelkasiga qoqing. Bosh yoki tananing boshqa qismlariga tegish tavsiya etilmaydi. Jabrlanuvchi bilan bir xil darajadagi holatni egallang. Jabrlanuvchiga orqa o'girmang.

5. Hech qachon jabrlanuvchini ayblamang. Uning holatida yordam ko'rsatish uchun qanday choralar ko'rish kerakligini ayting.

6. Kasbiy kompetensiya tinchlantiradi. O'zingizning malakangiz va tajribangiz haqida gapirib bering.

7. Jabrlanuvchining o'z kompetensiyasiga ishonishiga yo'l bering. Unga uddalay oladigan topshiriq bering. Bundan jabrlanuvchini o'zining qobiliyatlariga ishonitirish, unda o'zini nazorat qilish hissi paydo bo'lishi uchun foydalaning.

8. Jabrlanuvchining gapirishiga yo'l bering. Uni faol tinglang, his-tuyg'ulari va fikrlariga e'tiborli bo'ling. Ijobiy narsalarni gapirib bering.

9. Jabrlanuvchiga u bilan qolishingizni ayting. Ajralish paytida o'ringizga odam toping va unga jabrlanuvchiga nima qilish kerakligi haqida ko'rsatma bering.

10. Yordam ko'rsatish uchun jabrlanuvchining yaqin atrofidagi odamlarni jalb qiling. Ularga ma'lumot bering va ularga oddiy ko'rsatmalar bering. Kimdadir aybdorlik hissini uyg'otishi mumkin bo'lgan har qanday so'zlardan qoching.

11. Jabrlanuvchini ortiqcha e'tibor va so'roqlardan himoya qilishga harakat qiling. Qiziqqanlarga aniq topshiriqlar bering.

12. Stress psixologga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday ish paytida yuzaga keladigan keskinlikni dam olish mashqlari va professional nazorat yordamida olib tashlash mumkin. Nazorat guruhlarini malakali moderator olib borishi kerak.

Favqulodda psixologik yordam ko'rsatishda shuni unutmaslik kerakki, tabiiy ofat va falokatlar qurbonlari ekstremal vaziyat tufayli yuzaga kelgan quyidagi omillardan aziyat chekadilar (Everstine, Everstine, 1993):

1. To'satdan ro'y berishi. Faqat bir necha ofatlarga potensial qurbonlarning ogohlantirilishini kutadi – masalan, asta-sekinlik bilan kritik fazaga yetayotgan suv toshqini yoki yaqinlashib kelayotgan bo'ron, to'fon. Voqea qanchalik to'satdan bo'lsa, qurbonlar uchun shunchalik halokatli bo'ladi.

2. Bunday tajribaning yetishmasligi. Ofatlar va falokatlar kam uchraganligi sababli, odamlar ularni ko'pincha stress paytida boshdan kechirishni o'rganadilar.

3. Davomiyligi. Bu omil har xil vaziyatlarda o'zgarib turadi. Masalan, asta-sekinlik bilan rivojlanayotgan toshqin xuddi shunday asta-sekinlik bilan pasayishi mumkin, zilzila esa bir necha soniya davom etadi va juda ko'p vayronaliklar olib keladi. Biroq, ba'zi uzoq muddatli ekstremal vaziyatlarning qurbonlarida (masalan, samolyotni olib qochish holatlarida) jarohatlar kun sayin ortib borishi mumkin.

4. Nazoratning yo'qligi. Hech kim tabiiy ofatlar paytida voqealarni nazorat qila olmaydi; inson kundalik hayotning eng oddiy voqealarini nazorat qila olgunga qadar ko'p vaqt o'tishi mumkin. Agar bu nazoratni yo'qotish uzoq vaqt davom etsa, hatto malakali va mustaqil odamlarda ham "o'rganilgan ojizlik" belgilarini kuzatish mumkin.

5. Qayg‘u va yo‘qotish. Tabiiy ofat qurbonlari yaqinlaridan ajralishi yoki yaqin kishisini yo‘qotishi mumkin; eng yomoni, barcha mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar haqida yangiliklarni kutishdir. Bundan tashqari, jabrlanuvchi ofat tufayli ijtimoiy roli va mavqeini yo‘qotishi mumkin. Uzoq muddatli shikastlanish hodisalarida inson yo‘qotgan narsalarni qayta tiklash uchun barcha umidlarini yo‘qotishi mumkin.

6. Doimiy o‘zgarishlar. Falokat oqibatida yuzaga kelgan vayronalar tuzatib bo‘lmas bo‘lishi mumkin: jabrlanuvchi butunlay yangi va adovatli muhitga tushib qolishi mumkin.

7. O‘limning ekspozitsiyasi. Hatto hayot uchun xavfli qisqa vaziyatlar insonning shaxsiy tuzilishi va “bilim xaritasi”ni o‘zgartirishi mumkin. O‘lim bilan takroriy uchrashuvlar tartibga solish darajasida chuqur o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin. O‘lim bilan yaqinlashganda, og‘ir ekzistensial inqiroz ehtimoli katta.

8. Axloqiy ishonchsizlik. Tabiiy ofat qurboni hayotni o‘zgartiradigan qiymatga asoslangan qarorlarni qabul qilish zarurati bilan duch kelishi mumkin, masalan, kimni qutqarish, qanchalik tavakkal qilish, kimni ayblash.

9. Hodisa paytida o‘zini tutish. Hamma ham qiyin vaziyatda yaxshi tomondan ko‘rinishni xohlaydi, lekin bu narsa ko‘pchilikning qo‘lidan kelmaydi. Falokat paytida biror kishi nima qilgan yoki qilmagan bo‘lsa, boshqa yaralar allaqachon bitib ketgandan keyin uzoq vaqt davomida uni ta’qib qilishi mumkin.

10. Halokat ko‘lami. Bir falokatdan so‘ng, omon qolgan kishi, uning atrof-muhit va ijtimoiy tuzilishi uchun qilgan ishidan hayratda bo‘lishi mumkin. Madaniy meyorlarning o‘zgarishi insonni ularga moslashishga yoki begona bo‘lib qolishga majbur qiladi; ikkinchi holatda, emosional zarar ijtimoiy nomuvofiqlik bilan qo‘shilib ketadi.

V. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 592 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: “O‘zbekiston”, 2018. – 507 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2019. – 400 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2020. – 400 b.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonuni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-4732-sonli Farmoni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-maydagi “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5729-son Farmoni.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli Farmoni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-sentabrdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli

Qarori.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847- sonli Farmoni.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabr “Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6097-sonli Farmoni.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4996-son Qarori.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-yanvardagi “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-14-sonli Farmoni.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi ““O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Aholi va davlat xizmatchilarining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi bilimlarini uzluksiz oshirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-228-son Qarori.

III. Maxsus adabiyotlar

1. Oliy ta’limning meyoriy - huquqiy xujjatlari to‘plami. -T., 2013.

2. B.I.Ismailov, I.I.Nasriyev Korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha idoraviy chora-tadbirlarning samaradorligini oshirish masalalari//O‘quv-uslubiy qo‘llanma. - T.:O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi. Sudyalar oliy maktabi, 2020.-272 b.

3. Юсуфжанов О., Усманова С. Зарубежный опыт противодействия коррупции. // -Т.: Адвокат, 2016. №5 - 59-62б.

4. O‘rinov V. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim muassasalarida ECTS kredit-modul tizimi: asosiy tushunchalar va qoidalar. O‘quv qo‘llanma. Nyu Bransvik

Universiteti, 2020.

5. The European Higher Education Area. - Joint Declaration of the Ministers of Education. - Bologna, 1999, 19 June.

6. Shaping our Own Future in the European Higher Education Area // Convention of European Higher Education Institutions. - Salamanca, 2001, 29-30 march.

7. Виртуальная реальность как новая исследовательская и образовательная среда. Церфуз Д.н. и др. // ЖУРНАЛ [Научно-аналитический журнал «Вестник Санкт-Петербургского университета Государственной противопожарной службы МЧС России»](#), 2015. – с.185-197.

8. Ibraymov A.YE. Masofaviy o‘qitishning didaktik tizimi. Metodik qo‘llanma. – T.: “Lesson press”, 2020. -112 b.

9. Игнатова Н. Ю. Образование в цифровую эпоху: монография. М-во образования и науки РФ. – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128 с. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54216/1/978-5-9544-0083-0_2017.pdf

10. Кирьякова А.В, Ольховая Т.А., Михайлова Н.В., Запорожко В.В. Интернет-технологии на базе LMS Moodle в компетентностно-ориентированном образовании: учебно-методическое пособие / А.В. Кирьякова, Т.А. Ольховая, Н.В. Михайлова, В.В. Запорожко; Оренбургский гос. ун-т. – Оренбург: ОГУ, 2011. – 116 с. http://www.osu.ru/docs/fpkp/kiryakova_internet_technologies.pdf

11. Кононюк А.Е. Облачные вычисления. – Киев, 2018. – 621 с.

12. Oliy ta’lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish konsepsiyasi. Yevropa Ittifoqi Erasmus+ dasturining ko‘magida. https://hiedtec.ecs.uniruse.bg/pimages/34/3_UZBEKISTAN-CONCEPT-UZ.pdf

13. Emelyanova O. A. Ta’limda bulutli texnologiyalardan foydalanish // Yosh olim. - 2014. - № 3. - S. 907-909.

14. Moodle LMS tizimida masofaviy kurslar yaratish. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – T.: Toshkent farmatsevtika instituti, 2017.

15. M.Xurramov. Oliy ta’lim muassasalari faoliyatiga sun’iy intellekt texnologiyasini joriy etish [Matn]: metodik qo‘llanma / M.Xurramov. K.Xalmuratova. – T.: “Yetakchi nashriyoti”, 2024. – 28 b.

16. Тенденци и развития высшего образования в мире и в России. Аналитический доклад-дайджест. - М., 2021.- 198 с.

17. A.S. Zikriyoyev. Dunyo universitetlari reytingidagi tadqiqotchi olimlar orasida o'zingizni kashf qiling. -T.: Navro'z,2020. ISBN.9789943659285

18. Sherzod Mustafakulov, Aziz Zikriyoev, Dilnoza Allanazarova, Tokhir Khasanov, Sokhibmalik Khomidov. Explore Yourself Among World – Class Researchers. Grand OLEditor, Tashkent 2019, ISBN: 8175 25766-0.

19. Ackoff, Russell L., Scientific Method, New York: John Wiley & Sons, 1962.

20. Barzun, Jacques & Graff. F. (1990). The Modern Researcher, Harcourt, Brace Publication: New York.

21. Muslimov N.A va boshqalar. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. O'quv-metodik qo'llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 208 b.

22. Muslimov N.A va boshqalar. Pedagogik kompetentlik va kreativ asoslari. O'quv-metodik qo'llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 120 b.

23. Печеркина, А. А. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика [Текст] : монография / А. А. Печеркина, Э. Э. Сыманюк, Е. Л. Умникова : Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург : [б.и.], 2011. – 233 с.

24. О.С. Фролова. Формирование инновационной компетенции педагога в процессе внутришкольного повышения квалификации. Дисс.к.п.н. Воронеж 2018.

25. Компетенции педагога XXI века [Электронный ресурс]: сб. материалов респ. конференции (Минск, 25 нояб. 2021 г.) / М-во образования Респ. Беларусь, ГУО «Акад. последиплом. образования», ОО «Белорус. пед. о-во». – Минск: АПО, 2021.

26. Ishmuhamedov R.J., M.Mirsoliyeva. O'quv jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalari. – T.: «Fan va texnologiya», 2017, 60 b.

27. Ishmuhamedov R, Mirsoliyeva M, Akramov A. Rahbarning innovatsion faoliyati. – T.: “Fan va texnologiyalar”, 2019.- 68 b.

28. Коджаспирова Г.М. Педагогика в схемах, таблицах и опорных конспектах./ -М.:Айрис-пресс, 2016.

29. Натанзон Э. III. Приемы педагогического воздействия. - М, 2012. - 202 с.
30. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2014.
31. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
32. English for Specific Purposes. All Oxford editions. 2010, 204.
33. H.Q. Mitchell “Traveller” B1, B2, MM Publiciations. 2015. 183.
34. H.Q. Mitchell, Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publiciations. 2015. 191.
35. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013.175.
36. Mers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – 910 p.
37. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.
38. The Cambridge Handbook of Personality Psychology// Edited by Philip J. Corr. Cambridge University Press 2009.
39. Асекретов О.К., Борисов Б.А., Бугакова Н.Й. и др. Современные образовательные технологии.: педагогика и психология: монография. – Новосибирск: Издательство СРНС, 2015. – 318 с.
<http://science.vvsu.ru/files/5040BC65-273B - 44BB-98C4 - CB5092BE4460.pdf>
40. Barotov Sh.R. Psixologik xizmat. –T.:Navro‘z. 2018.
41. Белогуров А.Й. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ИСБН 978-5-317-05412-0.
42. G‘oziyev E. Ontogenez psixologiyasi-Toshkent, Noshir., T 2010.
43. G‘oziyev E.R. Psixologiya metodologiyasi-Toshkent.O‘qituvchi.2010
44. Gulobod Qudratulloh qizi, R.Ishmuhamedov, M.Normuhammedova. An’anaviy va noan’anaviy ta’lim. – Samarqand: “Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi” nashriyoti, 2019. 312 b.
45. Z.T.Nishonova, Z.Qurbonova, D.S.Qarshiyeva, N.B.Atabayeva, Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya – T.: Fan va texnologiyalar, 2014.
L.Y.Olimov, A.M.Nazarov, Sh.SH.Rustamov, Sh.SH.Ostonov. “Umumiy psixodiagnostika” o‘quv qo‘llanma. 2020.

46. L.Y.Olimov, Sh.R.Barotov, O.R.Avezov. Psixologiya nazariyasi va tarixi. O‘quv qo‘llanma. “Navro‘z” nashriyoti. T.: 2019.
47. Rasulov A.I. Psixodiagnostika.-Toshkent, “Mumtoz so‘z”-2010.
48. Usmonov B.SH., Habibullayev R.A. Oliy o‘quv yurtlarida o‘quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish. O‘quv qo‘llanma. T.: “Tafakkur” nashriyoti, 2020 y. 120 b.

IV. Elektron ta’lim resurslari

1. www.edu.uz.
2. www.aci.uz.
3. www.ictcouncil.gov.uz.
4. www.lib.bimm.uz
5. [www. Ziyonet. Uz](http://www.Ziyonet.Uz)
6. www.sciencedirect.com
7. www.acs.org
8. www.nature.com
9. <http://www.kornienko-ev.ru/BCYD/index.html>.